

Vznikaly i stavby nové. Bohatí měšťané, stejně jako dříve, napodobovali styl vyšších vrstev. Mnohé domy udivují **sklípkovou klenbou**, členící prostor kontrasty plně osvětlených a zastíněných ploch, stejně jako honosnými fasádami. Nešlo však už jen o stavby v Praze, Kutné Hoře (známý Kamenný dům), Plzni, Brně a Olomouci, ale i v Táboře a poddanských městech (Český Krumlov, Prachatice, Jindřichův Hradec, Dačice, Slavonice).

Plastika tohoto období navazovala v katolickém prostředí (Plzeň, České Budějovice, rožmberská panství) dlouho na předhusitské vzory. Posléze i Rokycanova kališnická církev zaujala k sochařské výzdobě církevních prostor shovívavější stanovisko, což přispělo k rozvoji pozdně gotického sochařství. Z něho vynikají díla anonymních řezbářů, udivujících smyslem pro realistické, až naturalistické zachycení zobrazovaných postav (Mistr Zlíčovského oplakávání, Mistr Žebráckého oplakávání).

Českému malířství konce 15. století se podařilo znovu přiblížit cizině, ačkoli za italskými a nizozemskými mistry přece jen zaostávalo. Hodnotné nástěnné (Smíškovská kaple v kutnohorském chrámu svatě Barbory) i deskové malby (křivoklátský a chudenický oltář) však převyšuje dílo Mistra litoměřického oltáře, poučeného uměním italské renesance.

hlava šestá

ČESKÝ STAVOVSKÝ STÁT (1485—1620)

I. POJMOSLOVÍ EPOCHY: HUMANISMUS—RENEŠANCE—REFORMACE— PROTIREFORMACE—STAVOVSTVÍ—CENTRALISMUS— MANÝRISMUS

Historikové i učebnice dějepisu tradičně označují přelom 15.—16. století za rozhraní mezi středověkem a novověkem. Mají k tomu závažné důvody i v případě českého vývoje. V průběhu husitské revoluce se česká společnost ocitla v značné, byť nikoli úplné izolaci od ostatní Evropy, především od jejích vývojově pokročilejších jižních a západních oblastí. K překonání této izolace a opětovnému vplynutí českých zemí do evropského dění přispěly převratné události, které zásadně změnilly obraz světa a vedly k stále silicím politickému, kulturnímu i ekonomickému propojení Evropy, nikoli v ideální a proklamativní rovině středověkého universalismu, nýbrž v rovině faktické.

Z hlediska časového byla první z těchto změn mocenská expanze osmanských Turků, ovládnuvších na konci středověku východní Středomoří a Balkán, včetně Konstantinopole-Cařihradu, který padl do jejich rukou v roce 1453. Rozšíření osmanského území omezilo obchod Evropy s Asií a zároveň ohrozilo Uhry a rakouské země. Osmanské nebezpečí se tedy bezprostředně dotýkalo středoevropského prostoru i českého soustátí. I to byl důvod, proč se již od poloviny 15. století objevovaly snahy o těsnější a koordinovaný postup středoevropských států, které by společnými silami mohly otupit nebo zastavit osmanský nápor. Tato tendence vyústila v roce 1526 v položení základů tzv. podunajské monarchie (země Koruny české, rakouské země, uherské království) pod vládou rodu Habsburků.

Západní a jižní Evropa reagovala jinak. Touha proniknout do Asie, objevit nové a bohaté zdroje drahých kovů i získat pod kontrolu obchod s kořením přiměla konsolidované státy na Pyrenejském poloostrově (Španělsko, Portugalsko) k pokusům nalézt nové cesty na asijský kontinent a navázat přímé spojení s Indií, považovanou Evropany za zemi pohádkového bohatství. Portugalští mořeplavci obepluli Afriku (1498) a opravdu stanuli na indickém pobřeží. Kryštof Kolumbus jako první historicky doložený Evropan přistál v Americe (12. října 1492) a jeho násle-

doovníci postupně kolonizovali „Nový svět“. Ve druhé polovině 16. století se ve stopách Portugalců a Španělů začali vydávat Nizozemci a Angličané, vznikly první zámořské kolonie evropských států. Svět, do té doby omezený na křesťanstvo a jeho sousedy, se pro Evropany mnohonásobně zvětšil. Hlavní obchodní trasy nyní vedly po Atlantiku, zatímco význam oblasti kolem Středozemního moře klesal.

Právě na přelomu 15. a 16. století však severoitalská území vydala cenné plody. Z tamějších městských států (Florence, Benátky, Verona, Ferrara, Milán, Mantova) se po téměř celé západokřesťanské Evropě začaly vítězně šířit nové myšlenkové proudy a nový životní styl. Tyto směry, nazývané **humanismus** a **renesance**, odpovídaly zájmům člověka, odvrhujícího zátěž vlastní nedostatečnosti a uvědomujícího si cenu svých tvůrčích schopností. V severoitalském prostředí se nezrodily náhodou. Po překonání následků velké morové epidemie se oblasti Pádské nížiny opět staly vůdčím kulturním regionem Evropy. Tomu však neodpovídala jejich politická roztržštěnost, kterou se vzdělanci a politicky uvažující jednotlivci snažili překonat odkazem na slavnou antickou minulost a moc starověkého římského impéria, v jehož obnovu věřili. Antika a její kultura se už ve 14. století stala v severní Itálii ideálem, napodobovaným snad ve všech sférách lidské činnosti. Napodobování minulosti, jež mělo vést ke zlepšení současnosti, prozrazuje sice souvislost se středověkým myšlením (vzpomeňme, jak se reformní hnutí a husitství dovolávalo apoštolské církve a prvotních křesťanů), ale zákonitým výsledkem byl vznik nových poměrů a rozpad středověkého chápání světa.

Pro vrcholný a pozdní středověk bylo příznačné vyhocení protikladů mezi **lidstvím** (latinsky *humanitas*) a **božstvím** (*divinitas*), napětí, dokonale vystižené gotickým uměním. Věčné a dokonalé **božství** mělo jednoznačně vyšší hodnotu než časově omezený, ve své podstatě nedokonalý lidský život. V severoitalských krajinách se od 14. století začalo rýsovat jiné pojetí, protiklad mezi správně chápaným **lidstvím** a **barbarstvím** (latinsky *barbaritas*). Zatímco myslitelé vrcholného středověku obraceli pozornost ke studiu věcí božských (*studia divina*), humanismus se soustředil na studium lidských záležitostí (*studia humana*). **Humanisté**, jak se stoupencům nového směru říká, sice nepopřeli existenci Boha, zůstali křesťany, ba ani nepovažovali člověka za střed vesmíru, ale pokládali jej za důstojnou bytost, opírající svou existenci o svébytné lidské hodnoty. Mezi ně počítali především schopnost rozumného (racionálního) jednání a právo svobodného rozhodování. Počínání člověka však v jejich chápání nebylo absolutně svobodné, neboť lidské bytosti nejsou dokonalé, dopouštějí se chyb, omylů i mravních poklesků. Člověk proto musí pochopit vlastní svobodu i její hranice; jediné tak se stane **vyrovnaným, odpovědným i snášenlivým** (tolerantním) a nebude již více **barbarem**. Svě názory huma-

nisté opírali především o díla řeckých a římských předkřesťanských filozofů, kteří pro ně byli vyšší autoritou než Bible.

Stoupenci tradičního křesťanského přístupu nesledovali myšlenky humanismu s nadšením, poněvadž kritizovaly ideál askeze a odklon od pozemského života jako nepřirozené jevy, čímž ve svých důsledcích zpochybňovaly postavení církve i její pojetí světa a společnosti. Přesto nebyly rozpory mezi křesťanstvím a humanismem nepřeklenutelné a křesťanské církve (jak katolická, tak církve reformační) učinily v průběhu 16. století prověřené humanistické zásady součástí svých programů. Týkalo se to hlavně výchovy a vzdělání, kde humanismus podnítil studium jazyků (řečtina, latina, hebrejšтина) a přírodních věd (lékařství, astronomie, zeměpis, fyzika, matematika), často na základě nových metod (praxe, experiment). Humanismus tak stojí i u kořenů novověké vědy. Ke známosti humanistických ideálů přispěl po roce 1450 vynález **knihťisku**, byť jeho výhody jako první využila katolická církev. O vynález se rozhodující měrou zasloužil **Johannes Gutenberg** a přednosti jeho díla ocenilo české prostředí už kolem roku 1470. Humanismus slavil úspěchy i díky jednotné nadnárodní řeči. Zůstala jí latina, ovšem nikoli „barbarská“ latina středověká, nýbrž latina usilující o věrné napodobení jazyka antického Říma (tzv. **humanistická latina**).

Humanismus byl kulturním proudem, uplatňujícím se hlavně ve sféře přírodních a společenských věd, literatury i v oblasti politické teorie. Pro vyjádření nového chápání života v umění i životním stylu se ujalo označení **renesance**. Stejně jako humanismus se i renesance inspirovala antikou, která pro ni byla vzorem. Ostatně pojmy *renesance* či italsky *rinascita* znamenají v původním slova smyslu totéž co *znovuzrození, obrození*, rozumí se antického ideálu. Ale ani renesance se nevyčerpávala pouhým obratem ke starověku, nýbrž především uvolňovala tvůrčí síly člověka a nastolovala před jeho zraky ideál harmonického a přirozeného žití.

Tyto trendy jsou patrné nejvíce v uměleckých dílech, zvláště výtvarných. Malíři a sochaři se snažili o realistické zachycení postav a usilovali postihnout též jejich psychické rozpokození. Tím odstranili středověkou strnulost i záměrnou disproporčnost a nahradili je přirozenou lidskou optikou. I když ne vždy důsledně, neboť idealizace zobrazovaného objektu a zřetel k antickým vzorům jsou ve většině prací patrné. Rozšířenými a oblíbenými žánry renesančního umění byly — a to je příznačné — portrét a davové scény, zasazené do prostoru antikizujících staveb či do krajiny, která se stala integrální složkou obrazu. Nechyběly ani **alegorie** (jinotaje) z každodenního života, čerpající ze starověkých motivů. Především se však výtvarné umění soustředilo na měřítko všech věcí, na člověka. *Renesance*, inspirována antickým názorem o harmonii fyzické a duševní krásy, znovuoobjevila přirozenost a půvab nahoty. Souběžně s tím pronikaly do

literatury stále častěji **erotické náměty**. Také architektura, napodobující starověká díla, měla sloužit člověku. Stavitelé se zaměřili zvláště na projektování pohodlných městských domů, venkovských sídel (vily, letohrádky, zámky), i když, zejména v katolické Itálii, vyrůstaly též nádherné církevní objekty.

Renesanční životní styl byl ovšem finančně náročný a dopřát v plném rozsahu si ho mohli jen mimořádně situovaní jednotlivci a rody. Ostatní, pokud nové hodnoty vyznávali, je více či méně skromně napodobovali. Charakteristickým rysem renesance bylo mecenášství, uvědomělá podpora tvůrčích individualit, ať již učenců nebo, ještě častěji, umělců. Zejména výtvarníci definitivně vystoupili z anonymity a největší z nich dosáhli slávy ještě za svého života.

Humanismus a renesance se zrodily v italských poměrech, odkud se šířily do dalších románských oblastí, spojených vývojově s dědictvím antiky, a do Uher, zatímco země severozápadní, západní a střední Evropy si jejich podněty přizpůsobovaly svým podmínkám. Do českého prostoru, kde sepětí s antikou bylo vždy umělé a kde chyběly tradice městských států, přicházely nové směry pomalu, neboť narážely na nedůvěru, ba otevřený odpor nekatolické většiny obyvatel. Pro dědice husitů a jednotu bratrskou byly nepřijatelné nejen proto, že vznikly v katolické a „papežnické“ Itálii, ale především z jiného důvodu. Humanistické a renesanční názory, opírající se o kult pohanské antiky a latinskou vzdělanost, se ocitaly v rozporu s autoritou Písma svatého i božím zákonem, jak je chápalo české reformní hnutí. Podstatně větší ohlas našly nové směry mezi českými a moravskými katolíky. Později sice i nekatolíci absorbovali určité principy humanismu coby nového životního stylu a otevřeli se Evropě, leč česká renesance si podržela osobitou tvář, poznamenanou mravní přísností, nedostatkem financí i malým počtem opravdových mecenášů.

Historický zlom v postavení českých nekatolíků znamenal nástup **velkých evropských reforemací**, počínajících roku 1517 luterskou reformací v německých oblastech a rychle se setkávajících s ohlasem v celé západo-křesťanské oblasti. Utrakvisté i členové jednoty bratrské přestali být v očích obyvatel značné části Evropy kacíři a začali být součástí velkého, i když nepřilíhajícího jednotného nekatolického tábora. Vůdčí reformátoři vytvářeli samostatně a na papežství zcela nezávislé církve, přičemž v řadě otázek postupovali obdobně jako svého času husité. Zvláště to platí o Martinu Lutherovi, jenž Husa pokládal za svého přímého předchůdce. Náprava společnosti v pojetí **reformace** (latinské *reformatio* je totéž co *přetvoření, obnovení, náprava*) nebyla možná bez přísného dodržování božího zákona a následování příkladu apoštolské církve. Podávání pod obojí způsobou laikům se stalo složkou zjednodušené bohoslužby a Bible představovala nejautoritativnější text. Pod vlivem velkých reforemací se radikalizovali i čeští nekatolíci.

Renesanční zámek Velké Losiny u Šumperka

Ještě razantnější a důslednější než luterská reformace byla reformace kalvínská. Jméno obdržela podle svého ideového otce Jeana Calvina (Kalvína). Názory tohoto francouzského reformátora, působícího v Ženevě, přitahovaly v českých zemích hlavně jednotu bratrskou, ale Kalvínovo vyhocené pojetí života jako práce a boje vyhovovalo více v oblastech, kde se začaly kapitalistické vztahy s důrazem na individuální podnikání rozvíjet rychleji (Anglie, Nizozemí, část Francie, Porýní) než ve střední Evropě. Pro kalvinisty se vžilo označení *reformovaní*, zatímco luteránům se od roku 1529 říkalo též *protestanti*. Toto pojmenování, případně název *evangelíci*, se později ujalo jako souborné označení téměř všech nekatolických křesťanských vyznání.

Propojováním zájmů evangelické části Evropy vstupovala do mezinárodní politiky také nekatolická složka české stavovské reprezentace. Překonávala tak nedávnou izolaci a získávala mezinárodní rozhled. Měla to zapotřebí, poněvadž katolická církev se nesmířila se ztrátou svého postavení a přešla do široce koncipované protiakce s cílem zamezit dalšímu šíření nekatolických vyznání, případně získat zpět pod kontrolu některé země. Svůj program *katolické reformace*, nazývané evangelickými historiky *protireformace*, vypracovala na *tridentském koncilu*, konaném v letech 1545–1563. Zabudovala do něho i některé humanistické zásady. Hlavně však spoléhala na pomoc katolických Habsburků, vládnoucích ve Španělsku, Svaté říši římské a ve středoevropských státech. Habsburkové téměř od začátku svého opětovného nástupu v letech 1516–1526 spojovali s prosazením jediného (katolického) vyznání ve svých zemích i naději na vítězství modelu *centralizovaného státu*, opírajícího se o pevnou správu a řízeného suverénním panovníkem.

Zápas českých nekatolických sil s obrozeným katolicismem se tak zároveň prostupoval se střetnutím o charakter státního uspořádání. Nekatolické stavy, mající podporu většiny obyvatel, se pochopitelně snažily udržet výsady, které vydobily v průběhu husitské epochy a jež posílily za vlády jagellonské dynastie. Habsburkové naopak usilovali o nahrazení stavovského modelu státu *centralizovanou monarchií*, v jejímž konceptu lze už rozeznat rysy rodičů se *panovnického absolutismu*. Jelikož svár těchto tendencí probíhal i v okolí českého státu a vlastně i jinde v Evropě, stávala se „česká otázka“ součástí celoevropských konfrontací, ústících posléze v třicetiletou válku.

Propojení Evropy a navázání pevných kontaktů s dalšími světadíly, zápas katolíků s reformací, střetnutí mezi stavovskou monarchií a rodičím se absolutismem i změněný model vesmíru (Kopernikova heliocentrická soustava se počala prosazovat proti staršímu geocentrickému pojetí) rozrušily odvěký středověký řád a rozkolísaly i renesanční ideál harmonického života. Rozpad tradičního obrazu světa se přímo odrazil v nejistotě je-

dince i celých společenských skupin. Jako citlivý seismograf tuto proměnu zaregistrovali umělci. V jejich dílech se již od poloviny 16. století jeví svět jako *labyrint*, *bludiště*, z něhož nelze nalézt východ, jako obraz v křivém zrcadle nebo jako ztemnělá krajina před blížící se bouří či nocí. Z těchto tendencí vznikl zvláštní umělecký styl, v některých rysech předznamenávající baroko a označovaný jako *manýrismus*. Projevem celkové nejistoty a nestability byl i prudký vzrůst obliby astrologie, alchymie a černé magie.

II. ZFORMOVÁNÍ A VÝVOJ STAVOVSKÉHO STÁTU

II/1 Zápas měst se šlechtou

Uzavření kutnohorského náboženského míru v roce 1485 bylo důležitým vývojovým mezníkem. Utlumením konfesijních rozporů ztratilo, i když jen do určité míry, opodstatnění dosavadní ostré dělení české společnosti do dvou velkých politicko-konfesijních táborů, kališnického a katolického, v jejichž rámci úzce spolupracovali šlechtici s měšťany. Po dosažení dohody mezi utrakvisty a katolíky již taková těsná součinnost pozbyla smysl. Tím se zcela otevřel prostor pro zápas, v němž se zákonitě střetly síly, které v husitské epoše získaly největší prestiž i pozice: šlechta a města. Boj o převahu v zemi a o rozhodující vliv na její řízení nesl již všechny znaky střetnutí mezi stavy. K zformování stavovských sil docházelo už v předhusitském období. V revoluční a porevoluční epoše se v českém království zřetelně vyhranily čtyři stavy, z nichž tři (vyšší šlechta, nižší šlechta, královská města) se dělily o politickou moc, zatímco duchovenstvo nemělo zastoupení na zemském sněmu.

Hlavní příčiny vyostřujících se rozporů byly dvě. Jednak dávné přesvědčení vysoké šlechty, že na vedení státu má, vzhledem ke své tradici a urozenosti, větší nárok než nižší šlechta i měšťanstvo, a dále neutěšené hospodářské poměry po dlouhodobých válkách. Dramatický pokles počtu poddaných znamenal snížení vrchnostenských příjmů z pravidelných peněžních dávek a nutil šlechtice k hledání nových zdrojů financí. Některí šlechtičtí feudálové zvolili tradiční středověké způsoby a věnovali se lapkovské činnosti či brutálnímu vymáhání holdů. Jiná část, především vlastníci velkých statků, začala hospodářsky podnikat, a to i v oblastech, které středověká privilegia svěřovala městům. Šlo v první řadě o pivovarnictví, v němž šlechta rozpoznala zdroj rychlého zisku. Tím ovšem narušovala právo várečné, právo mléčné i další městské výsady, s čímž se měšťané královských měst nehodlali smířit.

K stupňování napětí a k porušování vžitých právních zvyklostí přispěly

těž události roku 1490. Po smrti Matyáše Korvína získal Vladislav Jagellonský i korunu uherskou, přesídlil do Budína (Buda; dnes součást Buda-pesti) a do Čech pak přijel pouze na několik měsíců v letech 1502 a 1509—1510. Česká a uherská koruna pak zůstaly spojeny v rámci personální unie (pod vládou jednoho panovníka) až do roku 1918. Nepřítomnost krále v zemi mívala pravidelně za následek propuknutí vnitřních konfliktů. Nebylo tomu jinak ani na konci 15. století, kdy boj o převahu v českém státě dostal prudký spád.

Jeho otevřenému rozpoutání fakticky předcházelo pevné zformování šlechtických stavů. Po celé předchozí období byly hranice, oddělující vyšší šlechtu od nižší a nižší šlechtu od měšťanstva, poměrně pružné a propustné. K vyšší šlechtě patřily starobylé a mocné rody, ale pronikli mezi ni i rozliční zbohatlíci. Ani příliv původně měšťanských rodů do řad nižších šlechticů nebyl výjimkou; mnoho lidí snilo o dosažení šlechtického titulu, který byl považován za společensky prestižní záležitost až hluboko do novověku. Na konci 15. a na počátku 16. století se situace mění. Vyšší šlechta se roku 1501 právně uzavírá, vytváří **panský stav**, do něhož může jedinec, případně rod, vstoupit pouze za určitých, striktně stanovených podmínek. Uzavírání nižší šlechty, pro niž se ujal souhrnné označení **rytířů**, bylo pomalejší. Každý nový člen musel být do rytířského stavu **uveden**, od roku 1564 **přiját**. Na Moravě probíhalo uzavírání šlechtických stavů rychleji než v Čechách (panský stav tu v roce 1480 vytvořilo 14 starobylých rodů; přijímání mezi rytíře začalo v roce 1556).

Městský stav se skládal z měšťanů **královských měst**, přičemž právo povyšovat na královská města si podržel král. Všechny tři uvedené stavy si postupně vybudovaly systém vnitřního uspořádání, do něhož panovník mohl promlouvat čistě formálně. Příčinou vyhraňování jednotlivých stavů byly jejich politické ambice i obava z nekontrolovatelného rozšiřování vlastních řad, které by nutně vedlo k oslabení pozic, dosažených v husitské epoše a krátce po jejím skončení.

První měření sil mezi vyšší šlechtou, již podporovala i velká část rytířů, a městy propuklo počátkem 16. století. Roku 1500 vyšel nový zemský zákoník (ústava), nazývaný *Vladislavské zřízení zemské*. Jeho konečnou redakci zpracoval královský prokurátor, rytíř Albrecht Rendl z Oušavy. Text zákoníku se záhy stal předmětem prudkých sporů mezi šlechtici a zástupci královských měst, která situaci podcenila a práci na přípravě ústavy se nezúčastnila. Šlechta této liknavosti využila a do Vladislavského zřízení zemského prosadila dva články, omezující politickou moc městského stavu. Jeden popíral platnost hlasu měst na zemském sněmu, druhý dával zemskému soudu možnost zasahovat i do záležitostí, spadajících dosud do sféry městského práva. Představitelé městského stavu sice vznesli protest k panovníkovi a zároveň si stěžovali na porušování svých privilegií, zvláště prá-

va várečného, mílového a trhového, pány i rytíři. Vladislav Jagellonský se však nevymanil z vlivu mocné skupiny, vedené Zdeňkem Lvem z Rožmitálu, a roku 1502 vydal rozhodnutí, vycházející vstříc šlechtě.

Převahu šlechtických stavů nad městy potvrdil též případ bratří Kopidlanských. Roku 1506 demonstrovala rada Starého Města pražského závaznou platnost městského práva pro všechny trestné činy, spáchané na půdě královských měst. V době konání výročního trhu zabil na Starém Městě rytíř Jan Kopidlanský Jana Cukra z Tamfelda a konšelé jej po rychlém procesu odevzdali katu. Jiří Kopidlanský se rozhodl pomstít smrt svého bratra, jehož čin měl podle názoru šlechty hodnotit pouze zemský soud, a vyhlásil (opověděl) nepřátelství Staroměstským i všem jejich spojencům a pomocníkům. Kopidlanského řádění bylo strašlivé a doprovázené všemožnými ukrutnostmi. Staré letopisy např. uvádějí:

„Nebo téhož léta (1508 — pozn. red.), když se navracovali někteří (Pražané — pozn. red.) z jarmarku boleslavského, kterých bývá při sv. Duchu ve středu (roku 1508 to bylo 14. 6. — pozn. red.), Kopidlanský udeřil na vozy pražské a osekával jednoho měštěnáina novoměstského, pana Víta perníkáře z Skály Na Pořččí, dobrého a šlechetného člověka, a druhého Hudce od Konkův, zutínav jim ruce, nohy a chrápe rozřezav . . . Toho času také Kravkovi, formanovi z Nového Města, koně pobral a některým hlavy zutínal.“

A podobných zločinů se Kopidlanský dopouštěl celkem běžně.

Počínání rytíře Kopidlanského bylo v rozporu se zákonem (od počátku 15. století platil zákaz opovědi), přesto na jeho násilí Pražané marně upozorňovali příslušné orgány. Šlechtici Kopidlanskému pomáhali, ukrývali jej na svých hradech, nejvyšší zemští úředníci mu poskytovali tajenou podporu, takže celý případ nakonec vyzněl doztracena.

Zjevné sympatie, prokazované zemskému škůdci, i přezíravý vztah nejvyššího purkrabího Zdeňka Lva z Rožmitálu k požadavkům městského stavu poměry ještě více vyhrotily. Klid nenastal ani po roce 1508, kdy se městům podařilo dosáhnout toho, že jejich hlas byl na sněmech právoplatný alespoň v těch záležitostech, jež se jich bezprostředně dotýkaly. V roce 1513 vzplál konflikt v plné síle. Města vytvořila politicko-branný spolek a spojila se s knížetem Bartolomějem Münsterberským, vnukem Jiřího z Poděbrad, schopným a odvážným politikem. Válka sice nepropukla, ale obě zneprátelené strany řinčely zbraněmi. Porozumění pro města vyslovil v té chvíli i král Vladislav, což vyvolalo nelibost Rožmitálový skupiny. Po tragické smrti knížete Bartoloměje (utopil se v Dunaji) a po panovníkově skonu roku 1516 došlo mezi městy a šlechtou ke kompromisnímu narovnání. Zasluhu na něm měl zejména Vilém z Pernštejna, držitel rozsáhlých statků ve východních Čechách a na Moravě. Tzv. *Svatováclavská smlouva*,

uzavřená roku 1517, uznávala v soudní oblasti starší městské výsady. Naproti tomu všechny trhy ve městech a městečkách náležejících šlechtě byly prohlášeny za svobodné, což legalizovalo podnikatelskou činnost feudálů i jejich poddaných. Řešení ožehavé otázky vaření piva bylo sice na šest let odsunuto, ale šlechta už se této výnosné činnosti nikdy nezřekla.

Král Ludvík Jagellonský (1516—1526), zdržující se rovněž většinu času v Uhrách, projevil několikrát snahu zasáhnout do vnitropolitických poměrů v Čechách, ale setkal se jen s malým úspěchem. Pokles autority panovnické moci pokračoval. Přitom se nedá říci, že by král Vladislav a jeho syn Ludvík postrádali koncepci. Mnohdy velkorysé plány však nedokázali uskutečnit. Moc stavů a vlivných šlechtických skupin příliš vzrostla a král někdy pouze bezradně přihlížel zápasům zneprátelených táborů. Jedno z takových střetnutí proběhlo v Praze v letech 1523—1524 v důsledku šíření luterské reformace. Část kališníků se přihlásila k Lutherovým názorům (proto se jim říká novoutrakvisté), zatímco staroutrakvisté, staromilsky lpějící na husitských tradicích, se sblížovali s katolíky. Dramatičnost poměrů zvyšovalo ještě střetnutí o rožmberské dědictví, které hodlal, na úkor synovců Petra IV. z Rožmberka, získat Zdeněk Lev z Rožmitálu se svými přáteli. Tento tah se mu ale nepovedl.

Roku 1526 stálo Království české opět na pokraji vnitřního rozvratu. Když se zdálo, že občanské válce nikdo a nic nezabrání, přišla smutná zpráva z Uher. V bitvě u Moháče (na dnešní jugoslávsko-maďarské hranici) podlehla 29. 8. 1526 uherská a česká vojska osmanským Turkům. Při útěku z boje nešťastnou náhodou zahynul též král Ludvík Jagellonský. Český trůn osířel.

II/2 Systém stavovského státu

K charakteristickým rysům stavovského státu patřilo omezení panovnickovy moci a vzestup úlohy sněmů, na kterých zástupci jednotlivých stavů rozhodovali o nejdůležitějších otázkách vnitřní, zahraniční i finanční politiky země. Panovník přestal být suverénním vládcem (jak ho ztělesňoval kupříkladu Karel IV.), musel respektovat mínění stavovské obce a připadala mu role reprezentanta státu a jeho zájmů.

K takovému čistému a striktnímu vymezení kompetencí mezi králem a stavy však v českých poměrech nikdy nedošlo. Mezi panovníkem a stavy existovalo neustálé napětí, pramenící z toho, že král i sněm usilovali o co největší zákonodárnou i výkonnou moc a jejich zájmy se střetávaly při různých příležitostech. V období vlády jagellonské dynastie získaly stavy jednoznačnou převahu nad panovníkem, ale po roce 1526 docházelo naopak k pozvolnému zesílení královské moci. Snahy o dosažení rozhodující úlohy sněmu v politickém životě Království českého byly patrné už za vlády

Václava IV., za husitské revoluce a v časech dlouhého bezvládní sněmu této úlohy skutečně dosáhly a své pozice zvýraznily po roce 1479.

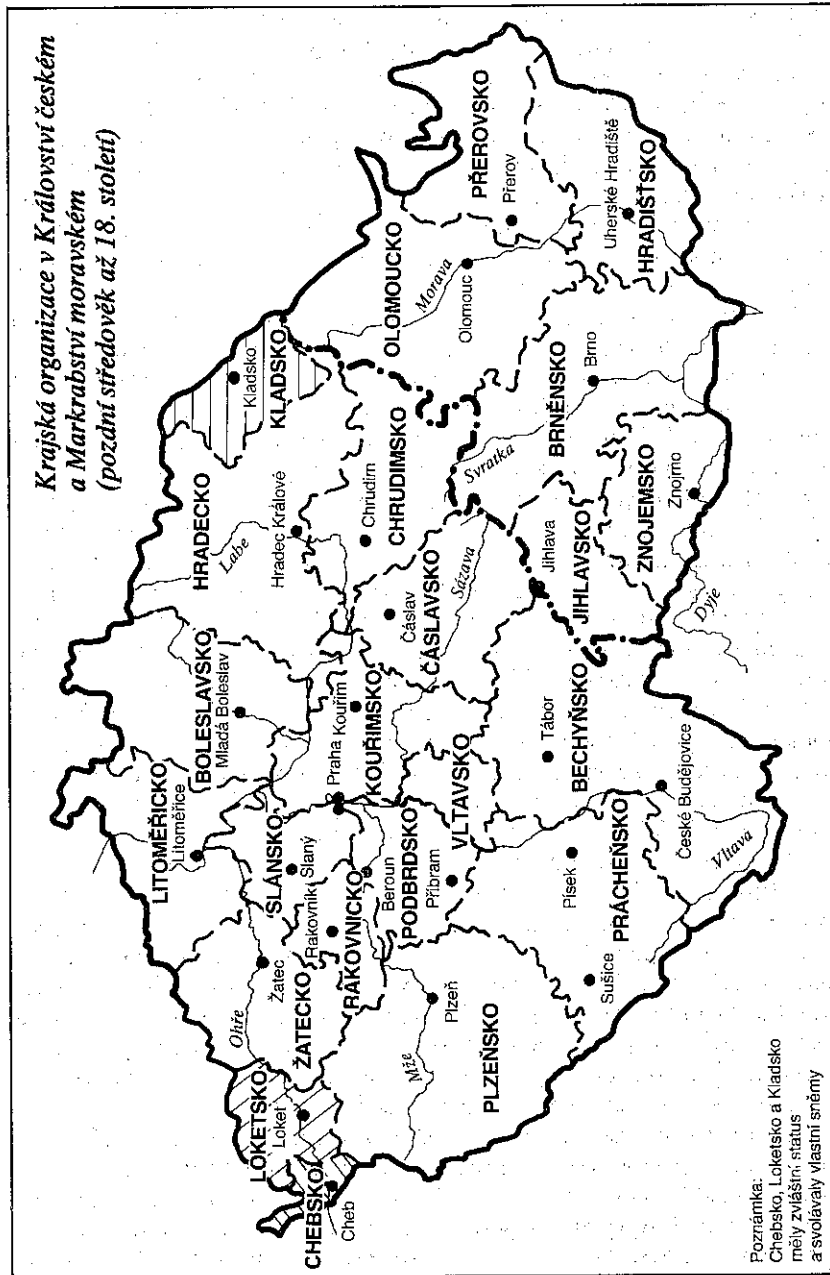
Na českém zemském sněmu zasedali od husitské doby příslušníci tří stavů: panského, rytířského a městského. Sněmovní jednání zpravidla probíhala ve třech kuriích (odděleních), odpovídajících členění stavovské obce. Každému pánu a rytíři připadal jeden hlas v příslušné kurii a v městské kurii disponovalo každé královské město jedním hlasem. K právoplatnému usnesení sněmu bylo třeba dosáhnout vzájemné dohody (konsensu). V praxi se však jednotlivé hlasy vážily, takže se konečné rozhodnutí obyčejně řídilo podle vůle „vyšších“ stavů, tj. panského a rytířského.

Základním právem sněmu bylo povolovat panovníkovi vybírání daní (berní); sněm ale tvořil i nové zákony, dával zásadní povolení k vojenským tažením za hranice země, uděloval cizincům *inkolát* (právo obyvatelské) a uvažoval o dalších veřejných záležitostech, shrnovaných pod pojmem „*obecné dobré*“. Sněmovní usnesení nevyžadovala králův souhlas. Po přijetí byla zapsána do zemských desek, čímž nabyla platnosti zákona. Od konce 15. století vycházela sněmovní usnesení tiskem, takže si je případní zájemci mohli snadno opatřit. Vedle zemského sněmu se konaly i *sněmy* či *sjezdy krajské*, na nichž rytíři volili své zástupce na zemský sněm, jelikož ne každý z nich si mohl dovolit delší a finančně náročný pobyt mimo domov.

Své sněmy měly i vedlejší země Koruny české. Na Moravě zasedali vedle tří uvedených stavů ještě katoličtí preláti, kteří si v markrabství uchovali poměrně silné postavení. Obdobně tomu bylo v Dolní Lužici, zatímco v Horní Lužici se sněm dělil pouze na kurii šlechtickou a městskou. Složitě poměry vládly ve Slezsku, kde část území spadala pod přímou vládu českého krále a část pod kontrolu místních knížat. Protože český sněm byl orgánem nejmocnější země soustátí, strhl na sebe rozhodující postavení v rámci celé Koruny české, což vyvolávalo žárlivost, odpor a nesouhlas v obou Lužicích, na Moravě i ve Slezsku.

Dalším důležitým správním orgánem českého království byl *zemský soud*, právní tribunál, před který náležely všechny záležitosti šlechticů (pánů i rytířů) v případech právních i majetkových sporů a nejasností. Soud zasedal čtyřikrát ročně za předsednictví panovníka nebo nejvyššího purkrabího jako králova zástupce. Hlavními činiteli soudu byli *zemský sudí* (vedl vlastní řízení), *nejvyšší písař* (odpovídal za vedení písemných záznamů) a *nejvyšší komorník*, jenž se v této době staral o řádné vedení zemských desek, do nichž se vkládala konečná usnesení.

Vlastní vládní orgán Království českého tvořili nejvyšší zemští úředníci, z nichž každý pečoval o určité kompetence. Nejdůležitějším z nich byl *nejvyšší purkrabí*, zastupující v případě potřeby panovníka. Významné postavení zaujímal *nejvyšší kancléř*, jenž dával souhlas s vydáním každé významnější královské listiny. *Podkomořímu* pak náležela správa králov-

ských měst a potvrzování členů městských rad. Dále mezi nejvyšší zemské úředníky náleželi nejvyšší komorník, zemský sudí, zemský písař, hofmistr, dva purkrabí karlštejnští a purkrabí hradeckého kraje, pozůstatek to důležité role, již tento region hrál v husitské epoše. Rytířský stav měl nárok pouze na obsazení funkce nejvyššího písaře zemského, purkrabího hradeckého kraje a podkomořího (tím mohl být též měšťan Starého Města pražského). Všechny ostatní úřady zastávali členové panského stavu. Na Moravě vládl český král z titulu **markraběte moravského**; nejvyšším správním úředníkem zde byl **zemský hejtman**. Zástupcem panovníka v Lužici byl **fojt**, ve Slezsku **královští hejtmané**.

Královská města se řídila městským právem; pro venkovské poddané představovala nejvyšší správní a soudní instanci jejich vrchnost, disponující na velkých panstvích vlastním úředním aparátem (hejtmané, purkrabí, regenti, rychtáři apod.).

V zásadních rysech si správa zemí Koruny české udržela tuto podobu až do třicetileté války. V Čechách a na Moravě pak zásadní změny přineslo vydání **Obnoveného zřízení zemského** roku 1627, resp. 1628.

II/3 Mocenský nástup Habsburků

České stavy příliš nemrzelo, že se smrtí Ludvíka Jagellonského rozpadla česko-uherská personální unie. Podle mínění většiny z nich byl tento vývoj přímo žádoucí. Stavovská reprezentace se totiž obávala, že by český stát musel finančně přispívat na obranu uherské hranice proti Turkům. Na druhé straně však někteří šlechtici chápali rozměr osmanského nebezpečí i nezbytnost koordinovaného postupu proti němu. Nutnost zvolit panovníka (a o volitelnosti trůnu v Čechách téměř nikdo nepochyboval, ač roku 1510 uznal zemský sněm dědická práva Vladislavovy dcery Anny) však tyto obavy zaplašila do pozadí. Stavové pochopitelně snili o panovníkovi, který by jim ponechal volnou ruku ve vnitřní politice a současně by byl vhodným reprezentantem státu ve vztahu k zahraničí. Kandidátů na královskou korunu bylo několik.

Z českých šlechticů připadali v úvahu Zdeněk Lev z Rožmitálu a Vojtěch z Pernštejna, ze slezských feudálů Friedrich Lehnický a Karel Münsterberský, oba vnuci Jiřího z Poděbrad. Všichni čtyři byli vlivní a poměrně bohatí, přesto však nebyli schopni v případě zvolení uhradit panovnické dluhy ve výši 300 000 zlatých! To si také uvědomili a kandidaturu nakonec neohlásili. Ze zahraničních uchazečů zůstali ve hře čtyři vážní kandidáti: bratři Vilém a Ludvík Bavorští z rodu Wittelsbachů, pak polský král Zikmund I. a třidvacetiletý **Ferdinand Habsburský**, arcivévoda rakouský. Na rozdíl od Wittelsbachů nesliboval, že královský dluh uhradí v plné výši, a nabídl polovinu částky. To čeští stavové považovali za seriózní a 23. 10.

1526 zvolili nepřítomného Ferdinanda českým králem, aniž tušili, že tak zajišťují Habsburkům vládu ve středoevropském prostoru na čtyři sta let.

Radostnou zprávu se Ferdinand dozvěděl na cestě do Vídně, kde sídlil. Představitelé vedlejších zemí Koruny české, roztrpčení postupem českého sněmu, který strhl rozhodnutí na sebe, však Ferdinanda nezvolili, nýbrž přijali, čímž uznali dědické nároky jeho manželky, vyplývající z rozličných smluv, dohod i ze starších tradic. Manželkou ambiciózního Habsburka byla totiž Anna Jagellonská, sestra zahynuvšího Ludvíka. Rozdílné řešení nástupnického problému v Království českém na jedné straně a na Moravě, ve Slezsku a v Lužicích na straně druhé způsobilo v budoucnu státoprávní problémy.

V úvahách o budoucím králi přihlížely české stavy také k rozložení mezinárodních sil, včetně stále hrozivější turecké expanze. Jako podstatnou okolnost, hovořící ve Ferdinandův prospěch, hodnotili postavení jeho staršího bratra Karla. Ten byl od roku 1516 španělským králem (pod jeho vládu spadaly i bohaté zámořské kolonie této velmoci), od roku 1519 králem (od 1530 císařem) Svaté říše římské národa německého a po otci Filipovi Sličném zdědil celé Nizozemí (v rozsahu současného Holandska a Belgie). Připočteme-li k tomu, že Ferdinand držel rakouské země a v roce 1528 definitivně obdržel korunu uherskou, je jisté, že Habsburkové se rázem stali nejmocnější dynastií v Evropě.

Většina českého obyvatelstva si nepřipouštěla, že s Habsburky se aktualizovala otázka případné **rekatolizace** (opětovného pokatolštění) českých zemí. Ferdinand sice přistupoval k církvím pragmaticky, ale byl katolíkem a katolíkem zůstat musel. Už kvůli bohatému Španělsku, kde dominoval katolicismus. A bez Španělska by uskutečnění habsburských mocenských koncepcí nebylo myslitelné. Dalším důvodem byl ohled na Karla V. Ten jako panovník Svaté říše římské nemohl opustit katolicismus a rozejít se s papězem. Podlomil by tak ideje universalismu, na nichž stála Evropa více než 700 let. V Čechách tento aspekt málokdo vnímal. Málokdo také chápal, že od této chvíle české země vstoupily do evropské politiky více než kdykoli předtím.

Českou politickou reprezentaci uklidnila Ferdinandova volební kapitulace. Chytrý Habsburk souhlasil se všemi předloženými požadavky, chránícími charakter stavovského státu. Slíbil, že bude sídlit v Praze, že nikoho nesesadí ze zemských úřadů, že neporuší stavovská práva, že nebude zasahovat do stavovské solidarity, že zaplatí královské dluhy, že uznává náboženskou svobodu a že nástupce nebude zvolen a korunován za jeho života. Netrvalo dlouho a čeští stavové poznali svůj omyl. Ferdinand Habsburský začal poměrně záhy stavovské výsady systematicky oslabovat.

II/4 První pokusy o vytvoření centralizované monarchie (1527–1547)

Vláda Ferdinanda I. znamenala v našich dějinách výrazný předěl. Tento Habsburk byl panovníkem nadmíru energickým a systematickým. Jeho úsilí směřovalo jednoznačně k posílení panovnické moci, podporou mu byla nejen vlastní cílevědomost, ale i postavení jeho bratra Karla ve Svaté říši římské. Někteří historikové soudí, že Ferdinand měl k panovnickému poslání větší nadání a možná i proto ho Karel V. ustanovil v Říši svým spoluvladařem (římským králem se stal Ferdinand v roce 1531).

Ferdinand tak soustředil ve svých rukou moc nad celým středoevropským prostorem. Ovšem už záhy narazil na odpor a potíže, které se jako první projeví v Uhrách. Roku 1526 zvolili v uherském království Ferdinanda jen nejvyšší představitelé šlechty – magnáti, ale nižší a střední šlechta se přiklonila k sedmihradskému vévodovi Janu Zápolskému, vítězi nad selským povstáním vedeným zemanem Jiřím Dóžou. Zápolský využil podpory Turků, s jejichž pomocí pak ovládl střed země a Sedmihradsko. V roce 1529 dokonce vojska sultána Sulejmana II. oblehla Vídeň. Ferdinandovi zbylo jen Slovensko (Horní země), západní Uhry a Chorvatsko (potvrzeno mírem ve Velkém Varadině roku 1538). Ani po smrti Jana Zápolského se situace příliš nezlepšila. Prohloubil se konflikt s Osmanskou říší a Turci okupovali i Budín, kde vytvořili tzv. pašalík budínský. Hlavním městem Uher se pak stal slovenský Prešpurk (Bratislava).

Nicméně ani poměry v českých zemích nebyly zcela klidné. Českým stavům bylo solí v očích Ferdinandovo absolutistické počínání a snažili se různě těmto snahám čelit. Brzy se výrazně střetly dva principy – **stavovský**, založený na starších výsadách, a **panovnický**, dožadující se silné ústřední moci. Proti Ferdinandovi se formovala široce založená **stavovská opozice**, která do jisté míry slučovala šlechtu i města.

V praxi se tyto rozpory soustředily především kolem finančních otázek, konkrétně v dohadování o výši *berní* (daní), Ferdinand naléhal na zvýšení částek, ale jejich povolování bylo v rukou zemského sněmu. Panovník potřeboval větší sumy nejen na vybudování monarchie a jejich správních úřadů, ale i na vleklé války s Turky. Daně zatěžovaly hlavně města, méně už urozené, kteří přesouvali část dávek na své poddané.

Dalším zdrojem kontroverzí byla náboženská otázka. Ferdinand jako pravověrný katolík stál proti většině stavovské obce, která se hlásila k utrakvismu, rozmáhala se i reformace, přejímaná z německých zemí. Nástup reformace nebyl jen problémem českého království, ale analogicky tomu bylo i v rakouských dědičných zemích a Uhrách.

Skryté rozpory se vyhrtily v letech 1546–1547 v souvislosti s válkou proti šmalkaldskému spolku, tzn. bojem císaře Karla V. proti protestantským knížatům v Říši, kde Ferdinand vystupoval pochopitelně jako hlavní

bratrův spojenec. Bez předchozích jednání se stavy svolal Ferdinand v září 1546 zemskou hotovost (tj. branné síly země) a rozhodl o jejím tažení do Říše. Oddíly se scházely velmi líknavě a ani ti velitelé, kteří se dostavili, nejevili žádné nadšení pro bojování za hranicemi v Sasku.

Pobídkou k přímému odporu byl až druhý králův mandát, svolávající další zemskou hotovost na leden 1547 k Litoměřicím se zdůvodněním, že vojska saského kurfiřta vnikla na území českého království. Tehdy se už většina českých stavů veřejně vzepřela a svůj odboj dotvrdila v březnu téhož roku na sněmu v Praze. Sněm prohlásil, že Ferdinand porušil zemské zákony (tj. vydal nařízení o vojenském tažení bez souhlasu stavů) a zároveň účastníci vyslovili celou řadu výhrad proti panovníkovu jednání zmenšujícímu svobody stavovské obce. Dohodli se také, že zemská hotovost může být svolána jen v souvislosti s bezprostředním ohrožením země. Ve svém postupu počítali čeští sněmovníci s podporou stavů vedlejších zemí Koruny české, což se ukázalo velmi iluzorní.

V době, kdy čeští stavové sněmovní usnesení realizovali a svolali hotovost na konec března proti vojskům svého krále, táhnoucím přes západní Čechy na pomoc Karlu V., se Moravané a Slezané od českého odboje distancovali. Jediným českým spojencem měl být saský kurfiřt Jan Fridrich, který byl však 24. dubna říšskými katolickými vojsky poražen v bitvě u Mühlberka. V českém táboře propukla panika.

Ferdinand si však byl vědom rozložení sil a věděl, že nemá dostatečné prostředky k razantnímu vojenskému potlačení celého odboje, a proto se rozhodl postupovat velmi obezřetně. Chtěl trestat jen předem vybrané odbojníky pro výstrahu. To vzbouřenci ale netušili, a tak spěchali v červnu r. 1547 do Litoměřic, aby krále ujistili o své věrnosti. Takto o událostech později vypravuje profesor pražské univerzity Marek Bydžovský z Florentina:

„... král Ferdinand zase do Litoměřic přijel a tu nový mandát vydal, připomínaje v něm to vše, čehož jsou se někteří z stavův Království českého proti němu dopustili, chtěje míti od nich, proč jsou se toho dopustiti směli, odpověď, a mají-li jeho za pána a krále čili nic, ano i toho dokládaje, že k neposlušným a nevážným přísným trestáním přistoupiti chce. Za kteroužto příčinou mnozí do Litoměřic jeli a Jeho Milosti se omlouvali a milosti žádali.“

Ozbrojené boje proběhly jen při obsazování Pražských měst (zejména na Malé Straně). Sankce po rozbití stavovského odboje pocítila hlavně královská města: byla omezena jejich samospráva, dohled nad nimi získali královští úředníci (v Praze hejtmané, jinde rychtáři). Města byla zatížena i finančními pokutami a král zřídil tzv. apelační soud, který byl odvolací instancí nad všemi městskými soudními institucemi. Řadě šlechticů byl kon-

Král Ferdinand I.
Habsburský
(dřevořez
Lucase Cranacha)

fiskován majetek, hlavně členům jednoty bratrské. Konečně v srpnu 1547 byli na Hradčanském náměstí exemplárně popraveni dva představitelé městského stavu a dva zemané. Rozepře stavů s panovníkem však nepřestaly.

II/5 Od nezdařeného stavovského odboje k české konfesi (1547–1575)

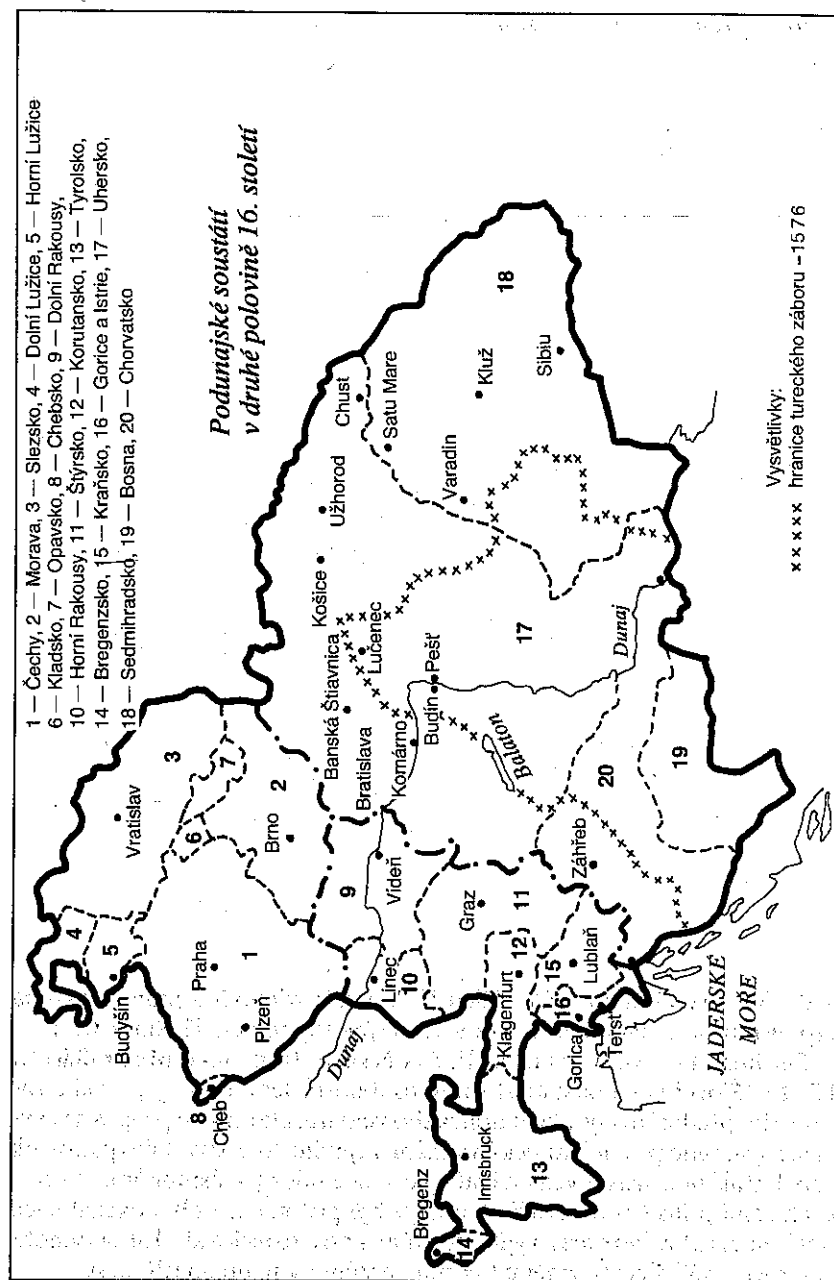
Navzdory dílčímu úspěchu u Mühlberka nedopadly náboženské války v Říši pro Habsburky příznivě. Následující porážky vedly k uzavření **augšpurského míru** roku 1555, kde byla prosazena zásada „cuius regio, eius religio“, tj. „čí země, toho náboženství“. Znamenalo to, že vládce té které země měl požadovat na všech svých poddaných, urozených i neurozených, aby vyznávali stejné náboženství jako on sám. Augšpurské vyrovnání ovlivnilo dění v Říši na dlouhou dobu. V českém království jeho ustanovení neplatila, ale fakt, že Habsburkové byli přinuceni k ústupkům, posílil nepřátelské nálady nekatolických stavů vůči panovníkovi. Pro Karla i Ferdinanda znamenaly augšpurský mír doslova osobní prohru.

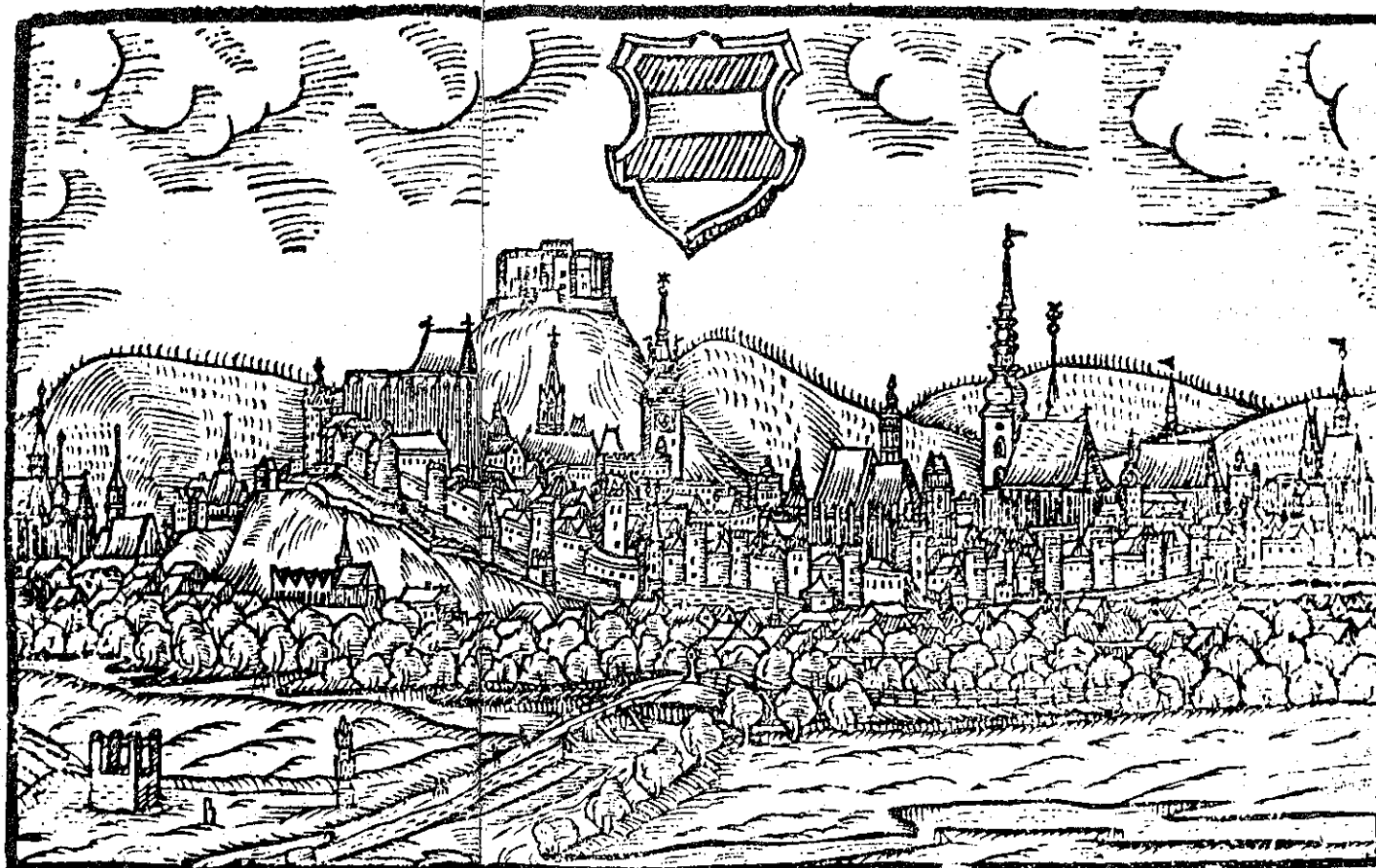
Ale už před tímto datem zmínil Ferdinand některá opatření proti městům potrestaným za účast v odboji a až do konce života se už vyvaroval všech kroků k posílení své královské autority. Na východě soustátí vytvářeli Turci permanentní nebezpečí a ohrožovali střídavými nájezdy bezprostředně habsburské panství. Uherská šlechta dokázala tureckého ohrožení obratně využívat ve svůj prospěch. V českých zemích zašel Ferdinand dokonce tak daleko, že vymohl roku 1564 na papeži povolení přijímání pod obojí pro Čechy a Moravu. Nepochybně i proto, aby oslabil atraktivitu mnohem agresivnějšího protestantismu.

V roce 1556 Karel V. odstoupil z říšského trůnu a jeho nástupcem v císařské hodnosti se stal Ferdinand. Vládu v dědičných rakouských zemích rozdělil mezi své tři syny, přitom nejstarší Maxmilián byl přijat a korunován králem v českých zemích a Uhrách, v roce 1564 se stal i císařem Říše. Ferdinand zemřel roku 1564, aniž dosáhl toho, o co usiloval – katolické a centralizované monarchie. K tomu mělo dojít až mnohem později.

Rezignace Karla V. na říšský trůn byla motivována jeho nezdařením v boji proti reformaci v Říši. Přenesení císařského titulu na rakouskou větev Habsburků znamenalo posílení prestiže této větve ve střední Evropě. Na druhé straně zůstávali španělští Habsburkové i nadále oporou svých příbuzných, s nimiž je spojovaly manželské svazky i společná snaha pro rozšíření pozic katolicismu, podepřená ustanoveními tridentského koncilu.

Ze španělského prostředí mohla čerpat dokonce i stavovská opozice – příkladem pro jejich odpor proti katolickému panovnickému absolutismu se stala nizozemská revoluce (šedesátá až osmdesátá léta 16. stol.) proti

nadvládě španělského krále Filipa II. V teorii zdůvodnil právo stavů na vzpouře proti „nehodnému tyranovi“ švýcarský teolog Theodor Beza.

Ferdinandův syn Maxmilián II. (na českém trůně jako **Maxmilián I.; 1564–1576**) byl v podstatě složitou osobností. Jeho rodový původ a závazky ho předurčovaly jako katolického vladaře, ale on sám projevoval výrazné sympatie pro nekatolická vyznání, zejména luterství. Jako panovník nebyl příliš průrazný a vždy dával najevo své sklony k ústupkům. Do českých zemí příliš často nezavítal, a když byl přítomen, vždy dokázal něco slevit ze zásad svého otce a vyjít vstříc těm, kdo o to usilovali. Tak si vymohla v roce 1567 šlechta změnu berního systému v neprospěch měst.

Nepříliš úspěšný byl Maxmilián i v zahraniční politice, na východě musel znovu ustoupit Turkům a propadlo i jeho úsilí o získání polského trůnu po vymření dynastie Jagellonců roku 1572. Polským králem se stal sedmihradský kníže Štěpán Báthory, což pro Habsburky mohlo znamenat zesílené ohrožení na východě monarchie.

Maxmiliánovy politické slabosti a zároveň jeho skrytého pochopení pro nekatolická vyznání dokázali nakonec využít i čeští stavové k schválení vlastního náboženského programu. Náboženská situace v Čechách byla poměrně spletitá. Vrcholný orgán utrakvistů – konzistoř, navazující vlastně na pohusitské tradice, byla pod přímým habsburským vlivem. Luteráni

se dožadovali přiznání augšpurské konfese a čeští bratři usilovali o legalizaci své církve. Příslušníci jednotlivých náboženských směrů se dokázali mezi sebou značně hašteřit, spojovalo je jedině odmítání panovnického absolutismu. V roce 1567 zrušil Maxmilián pod nátlakem luteránů závaznost potvrzování basilejských kompaktát, ale nechtěl uznat platnost žádné nové konfese. Otázka náboženské svobody byla přenesena na sněmovní jednání. Nekatolíci se také snažili nalézt společnou řeč, neboť se objevilo reálné nebezpečí vzrůstu moci katolické strany, hlavně poté co v Čechách začali úspěšně rozvíjet svou práci jezuité (uvedeni do Prahy Ferdinandem I. roku 1556) a v roce 1561 bylo obnoveno pražské arcibiskupství.

Luteráni, novoutrakvisté i čeští bratři se nakonec dohodli na novém vyznání víry, které je známé pod názvem *Česká konfese* (práce na ní intenzivně probíhaly na sněmu v březnu až květnu 1575). Text Konfese vychází z husitských názorů, ale toleruje i požadavky luteránů a českých bratří. Kontroverzním teologickým otázkám se Česká konfese vyhýbala a její cíl byl více politický než teologický. Konfese mj. požadovala, aby česká utrakvistická církev byla spravována zvláštní konzistoří, která by podléhala dohledu stavů prostřednictvím volených ochránců, tzv. **defenzorů**.

Maxmiliánovi byla Česká konfese předána na sněmu roku 1575 vlastně jako podmínka pro přijetí a korunovaci jeho syna Rudolfa za českého krále. Maxmilián svůj souhlas vyjádřil pouze ústně, písemného potvrzení se nekatoolíci nikdy nedočkali. Panovník dokonce zakázal vydat text České konfese tiskem. I když se stavům nezdála ústní forma souhlasu příliš závaznou, zanechali dalšího naléhání, spokojili se s daným stavem a zvolili patnáct defenzorů k ochraně náboženských svobod. Ačkoliv ve vedlejších zemích Koruny české, zejména ve Slezsku, se stavové chtěli domoci plného přiznání augšpurského vyznání, neuspěli.

II/6 *Od České konfese po předvečer stavovského povstání (1576–1617)*

Maxmilián zemřel roku 1576 a schválením České konfese usnadnil přijetí svého syna Rudolfa na trůn. Jestliže byl Maxmilián v otázkách víry smírlivý, nebo spíše vlažný, jeho syn byl výchovou předurčen, aby zastával militantní požadavky katolické církve. Vyrůstal totiž na dvoře svého strýce, španělského krále Filipa II., o jehož katolické pravověrnosti nemohlo být nejmenších pochyb.

Rudolf II. (1576–1611) patří bezesporu mezi naše nejznámější panovníky. Jeho panování poskytlo téměř nepřehledný zdroj námětů pro četné beletristy. Rudolf byl, mírně řečeno, velmi nevyrovnané povahy. S největší pravděpodobností se na něm projevil genetické následky úzkých příbuzenských manželských svazků jeho předků. Byl to člověk nepochybně velmi inteligentní, uměnímilovný, dychtivý vědeckého poznání, ale neschop-

ný panovník, který nadto převzal svůj úděl v rozjitřené zemi za nepříliš příznivých vnějších podmínek.

Rudolf přenesl v roce 1583 své sídlo z Vídně do Prahy. Jeho panovnický dvůr na přelomu 16. a 17. století byl svérázným fenoménem a nikdy později už hlavní město království nedosáhlo takového významu jako centrum kulturní Evropy. Do Prahy přijížděli významní umělci i učenci, Rudolf byl až fanatickým sběratelem uměleckých děl, mecenášem vědců i šarlatánů. Panovnický dvůr byl nejen střediskem umění a nauk, ale i východiskem obnoveného katolického tlaku. Zde se zabydleli španělští vyslanci i papežští nunciové (vyslanci), kteří měli panovníka podporovat a instruovat v podpoře římské církve.

Počátek Rudolfovy vlády byl poznamenán nejen vzrůstem sebevědomí nekatolíků po České konfesi, ale opět zesílením intenzity tureckých nepokojů. Od roku 1575 Turci podnikali opakované nájezdy na území dnešního Slovenska. Poněkud nečekaného povzbuzení se císaři dostalo, když mu sedmihradský kníže a polský král Štěpán Báthory (Turky tolerovaný) tajně slíbil poslušnost. Zcela příznivě se změnila situace v Uhrách až po další válce s Turky (od roku 1593), kdy se mladý Zikmund Báthory přiklonil na habsburskou stranu už zcela veřejně. Svou úlohu sehrály i úspěchy císařské armády.

Zesílení císařských pozic na východě monarchie vedlo i k usnadnění rekatolizačního postupu. Rudolf vyhlásil ze své královské moci v Uhrách katolictví jako jedině povolené náboženství v roce 1604, ale tento neuvážený krok se rychle setkal s negativní reakcí. Sedmihradský šlechtic kalvínské orientace Štěpán Bočkaj zdvihl široce podporované povstání, které si vytklo za cíl nejen změnu náboženských poměrů, ale i posílení pozic stavovského živlu.

Oddíly Bočkajových hajduků dokázaly porazit císařskou armádu a dospěly až na moravské hranice. To vše za aktivní pomoci Turků. Právě pro své spojenectví s „pohany“ nenalezl Bočkaj u stavů z českého království, na jejichž podporu spoléhal, pochopení. Zatímco Moravané přec jen váhali, spojená česko-slezská hotovost vytlačila Bočkaje zpátky do Uher. Zároveň ale Turci obnovili nepřátelství a císařští byli nuceni s Bočkajem uzavřít mír roku 1606 (vídeňská smlouva), kde byla uherským stavům zaručena plná náboženská a politická svoboda. Místo Rudolfa podepsal smlouvu jeho bratr arcikníže Matyáš a Rudolf sám odmítal uznat její platnost.

V českém království došlo na konci 16. století ke zvratu mocenských pozic. Navzdory tomu, že katolíků bylo v Čechách jen asi 12–15 %, získali z iniciativy dvorského okruhu a aktivní pomoci papežského nuncia v letech 1598–1599 nejvyšší úřady. V pozadí tohoto převratu byl původní plán nuncia Bonhominiho (u dvora byl v letech 1582–1584). Na Mo-

ravě se stal roku 1598 zemským hejtmanem katolík Jáchym Haugvic z Biskupic a v Praze o rok později dvorským kancléřem katolík nadmíru zanícený, Zdeněk Vojtěch Popel z Lobkovic. I do dalších úřadů byli ustanveni muži Lobkovicovi velmi blízcí. Na Moravě byla katolická strana značně posílena zvolením Františka z Dietrichštejnu na olomoucký biskupský stolec. Prostor pro razantní nástup rekatolizace se zdál být plně rozevřen . . .

Převrat ovšem vyvolal prudký odpor stavovské opozice, posilou mu bylo jednak Bočkajovo povstání, jednak napjaté vztahy mezi Rudolfem a jeho bratrem Matyášem. Oba bratry rozdělával odlišný pohled na politické otázky, ale Matyáš nelibě nesl i Rudolfovo chování, které se vyznačovalo manio-depresivními excesy, a císařův psychický stav se s postupujícím věkem zhoršoval. Matyáš se cítil oprávněn do Rudolfovy politiky zasahovat, protože byl jeho předurčeným nástupcem, neboť Rudolf neměl legální potomky.

Na okraj tu musíme zmínit, že Rudolfův nemanželský syn, levoboček don Julian d'Austria nesl rodové zatížení už v plné míře. V roce 1608 na zámku v Českém Krumlově hrůzným způsobem zabil měšťanskou dívku, kterou hodlal získat jako svou milenkou, a její pozůstatky svrhl z oken do vln Vltavy.

Arcikníže Matyáš se rozhodl proti svému bratrovi rozpoutat široce založený **stavovský odboj** a přinutit ho k přijetí vídeňského míru, nebo dokonce k abdikaci. V letech 1607–1608 se mu podařilo pro své plány získat rakouské a uherské stavy, v dubnu roku 1608 přistoupili k této konfederaci i Moravané a Matyášova vojska mohla volně vtáhnout do Čech. V této vypjaté chvíli se sešel český zemský sněm, kde vlivný představitel moravské opozice **Karel starší ze Žerotína** vyzval české stavy, aby se přidali na Matyášovu stranu. Čechové jeho naděje zklamali, odmítli se připojit k odboji, protože Rudolf jim mezitím přislíbil, že vyjde vstříc jejich požadavkům. Pod vlivem těchto okolností byl Matyáš donucen dojednat s Rudolfem mír. Stalo se tak na záměčku v Libni u Prahy 25. června 1608. Rudolf musel ratifikovat vídeňský mír a vzdal se vlády nad Uhrami, Moravou a rakouskými zeměmi ve prospěch Matyáše. Pod jeho mocí zůstaly Čechy, obojí Lužice a Slezsko.

Svým postojem v roce 1608 si vydobyla česká stavovská opozice výhodné nástupišťe pro další jednání s Rudolfem, který se jí musel cítit zavázán. Proti aktivitě katolického kruhu kolem Zdeňka Vojtěcha Popela z Lobkovic postačil jen náznak možného vzbouření, když stavové začali povolávat hotovost do zbraně a uzavírat spojení s Moravou a Slezskem. Tehdy se Rudolf musel odklonit od vyhraněné katolické linie a ustoupil nekatolíkům takovým způsobem, že tento čin nemá v předchozích

dobách vůbec srovnání. Dne 9. července 1609 byl vydán *Majestát na náboženskou svobodu*.

Rudolfův Majestát znamenal potvrzení České konfese, jeho působnost se vztahovala na šlechtu, královská města i poddané a podle jeho znění nesměl být nikdo nucen proti své vůli ani ke katolictví, ani k jiným vyznáním. Tedy zásadně se lišil od augšpurské konfese. Praktické otázky vztahu mezi jednotlivými nekatolickými církvemi řešilo souběžně vydané tzv. *Porovnání* a k ochraně nekatolických vyznání byl zřízen sbor třiceti defenzorů (deset ze stavu panského, deset z rytířského a deset z městského). Majestát měl po následném zapsání do desek zemských povahy zákona. Na závadu nebyla ani skutečnost, že Lobkovic odmítl jako kancléř listinu, která se mu přičila, podepsat. Za něj připojil svůj podpis nejvyšší purkrabí Adam ze Šternberka. V srpnu roku 1609 si obdobný Majestát vynutili pro svou zemi i ve Slezsku, kde se výslovně povolovala svoboda luterského vyznání.

Jak je patrné z předchozího výkladu, Rudolf ustoupil vždy tomu, kdo na něj vyvíjel největší nátlak. Po neúspěšném úspěchu, kterým Majestát bezesporu byl, se stavovská opozice v Čechách zbavila ostrážitosti a nechtěla si připustit, že by Rudolf plánoval nějaký protiúder. Ne všichni byli tak zaslepení, jak dosvědčuje úryvek z listu Moravana Karla st. ze Žerotína Václavu Budovcovi z Budova z února 1611:

„Ještě jedno je silně na pováženu, nezasáhne-li Bůh ve svém milosrdenství: aby ono vítězství, které připravuješ císaři projevem své oddanosti kvůli povolení (my přitom dobře víme, jak to s jeho ústupkem vypadá), kvůli povolení, jak říkám, svobodnějšího náboženského života, neskončilo nakonec ve vašem popelu a hrobech. Císař je totiž ovládán myšlenkou msty . . . Všechno jeho počínání k této pomstě směřuje, jen bude-li mít dost sil a bude-li mu přát štěstí.“ A dále: *„Tomuto nebezpečí je tedy třeba čelit a nepřipustit promarnění času a ztrátu příležitosti.“*

Už přímo v době stylizování dopisu se ukázalo, že Karel ze Žerotína měl naprosto pravdu. Rudolf využil pomoci svého příbuzného — bojovného pasovského biskupa Leopolda a povolil vstup jeho vojsk na území Čech. Pasovské oddíly pod vedením generála Raméa vtrhly v lednu 1611 do země od jihu a pustošily, co jen mohly. Bezúspěšné řádění soldatesky, které vyvrcholilo rabováním v Praze na Malé Straně, vyvolalo bouři nevole nejen u obyvatel království, ale proti takovému postupu se rázně ohradil sám arcikníže Matyáš. Rudolf II. byl donucen v dubnu vzdát se koruny v Matyášův prospěch s definitivní platností a musel slíbit, že doporučí i jeho volbu v Říši. Císařem Říše římské se Matyáš stal po Rudolfově smrti v roce 1612.

Rudolf II. (dřevorez na českém tisku z r. 1612)

Matyáš byl stavy uznán českým králem (1611–1619), ale jeho pozice nebyly zcela jednoduché. Mohl sice skrytě doufat v podporu českých a moravských stavů, ale dospěl spíše ke zklamání. Stavovská opozice nehodlala už více ustupovat, její předáci pochopili, že vstřícný postoj k Rudolfovi nebyl tou správnou cestou. Panovníkovo postavení ulehčovala jen permanentní nejednota stavů, zejména nesváry mezi stavy jednotlivých zemí Koruny české.

Matyáš byl obratný mistr kompromisů. Raději než by svolal sněm, na kterém by se mohl dostat se stavy do konfliktu, zřekl se berně. V roce 1612 přenesl své sídlo opět natrvalo do Vídně a v Praze řídili zemskou vládu jeho nejvyšší úředníci — místodržitelé. Nekatolíci očekávali od Matyáše podporu, ale naopak došlo k posílení katolických aktivit (tzv. španělská strana Zdeňka Vojtěcha Popela z Lobkovic). S Matyášovým panováním nebyli spokojeni ani vždy sebevědomí šlechtici v Uhrách a v Bočkajových tradicích hrozil ozbrojeným vystoupením nový sedmihradský kníže Gábor Bethlen.

Převaha španělské strany se plně projevila na českém sněmu v roce 1615. Stavovská nekatolická opozice se z blíže nedoložitelných příčin vůbec neprosadila a sněm povolil Matyášovi vybírání berní na pět let dopředu a dobrovolně se tak vzdal účinné zbraně stavovské politiky. Jedním z dalších sněmovních ustanovení bylo povýšení češtiny na **jediný závazný jazyk při sněmovních jednáních** a jiných úředních výkonech. Bez znalosti češtiny neměl šlechtic v zemi možnost získat inkolát (tzn. právo obyvatelské). Jen zástupci Slezska a Lužic mohli, byť s výhradami, mluvit německy. Tato usnesení ale nenabyla platnosti.

V témže roce došlo k výraznému vyhocení rozporů mezi katolickým a protestantským táborem v Říši a vůbec v celoevropském měřítku. Ke svému konci šlo tzv. dvanáctileté příměří uzavřené mezi Nizozemím a Španělskem a militantní představitelé obou stran, které měly v Evropě své spojence a sympatizanty, se dožadovali otevřeného střetnutí.

Vzrůst vlivu katolíků v českém prostředí podnítil Matyáše k intenzívním jednáním o nástupnické otázce. On sám ani jeho dva bratři neměli potomky, a tak přicházeli v úvahu dědicové ze španělského příbuzenstva, nebo štýrské habsburské větve. V roce 1617 se Španělé v tajném dohovoru vzdali nároků na středoevropskou monarchii (tzv. *Oňatova smlouva*, jméno nese podle španělského vyslance ve Vídni), a proto se žijící členové rodu dohodli na kandidatuře Ferdinanda Štýrského. Pro české nekatolíky to nevěstilo nic dobrého — Ferdinand se proslavil svým zcela nekompromisním postojem vůči „heretikům“ už ve Štýrském Hradci a sotva mohli očekávat, že by v českém království projevil větší toleranci.

Matyáš se sice před svým nástupem na trůn zavázal, že nebude projednávat nástupnickou otázku za svého života, ale pod vlivem katolické

ofenzívy předložil Ferdinandovu kandidaturu sněmu hned v roce 1617. Nekatolická stavovská opozice se sice pokoušela bránit, se zvláště ostrým projevem vystoupil Jáchym Ondřej Šlik, ale pod soustředěným nátlakem téměř všichni nesouhlasící (včetně Šlika) ustoupili.

Ferdinand Štýrský nebyl ovšem českým králem zvolen, byl jen přijat za příštího panovníka. Opozici se nakonec podařilo prosadit, aby Ferdinand při své přísaze na zemské svobody uznal platnost Majestátu. Ferdinand opravdu svolil, ale zároveň psal papeži a španělskému králi, že tento slib dodrží jen potud, pokud bude muset. Bez větších potíží byl potom Ferdinand přijat i ve vedlejších zemích Koruny české a začátkem roku 1618 také v Uhrách.

II/7 Stavovské povstání a bitva na Bílé hoře (1618–1620)

K vypuknutí bouře mezi znesvářenými konfesijními tábory v Evropě stačil v roce 1618 opravdu už jen krůček. Ohniskem budoucího konfliktu se měly stát Čechy. Po sněmu roku 1617 vypověděla katolická strana otevřené nepřítelství. Na panství benediktýnů v Broumově byl uzavřen evangelický kostel a na arcibiskupském statku v Hrobech byl nekatolický chrám dokonce rozbořen. Došlo tak k hrubému porušení zásad Majestátu, postup zvolený katolíky odpovídal více prvkům obsaženým v augšpurckém vyrovnání.

Postižení byli ti nemnozí, kteří se na sněmu roku 1617 vzepřeli uznání Ferdinandova nástupnictví (žatecký purkmistr Maxmilián Hošťálek a novoměstský pražský radní Valentin Kochan byli sesazeni, Jindřich Matyáš Thurn byl zbaven karlístejnského purkrabství, ostatně dost výnosného úřadu).

V březnu roku 1618 byl do Prahy svolán sjezd nekatolických stavů, který zaslal císaři ostrou stížnost na porušování zemských svobod zakotvených v Majestátu. Matyáš ale nemínil couvnout, zachoval se rovněž rázně a zakázal přísně konání dalšího sjezdu plánovaného na květen. Tento zákaz jen přilil oleje do ohně. 21. května 1618 se v pražském Karolinu shromáždilo nebývalé množství nekatolické šlechty. Představitelé královských měst se obávali možného postihu ze strany královských rychtářů, a proto svou účast odmítli. Sjezd zpočátku probíhal poklidně, přítomné vyburcoval až zanicený proslov Jindřicha Matyáše Thurna. O den později se v malostranském domě Smiřických uskutečnila tajná schůzka radikálů (bezpečně je doložena přítomnost Thurna, Albrechta Jana Smiřického, Václava Budovce z Budova a Oldřicha Vchynského z Vchynic). Zúčastnění se domluvili na rázné akci proti místodržitelům a do svých plánů zavětřili ještě širší okruh osob.

Dne 23. května se vypravila delegace stavů pod vedením Thurna do

Pražská defenestrace 23. května 1618 (rytina ze 17. století)

místodržitelské kanceláře na Pražský hrad. Vystoupení opozičníků v kanceláři mělo charakter rychlého improvizovaného soudu. Vzbouřenci přečetli místodržícím obvinění pro soustavné porušování zemských svobod a nato přikročili k činu. Svrhli přítomné místodržitele Jaroslava Bořitu z Martinic, Viléma Slavatu a pisáře Fabricia z oken do hradního příkopu. Tato defenestrace (v pořadí už třetí pražská) byla demonstrativním skutkem, který měl symbolizovat bezvýhradný rozchod s habsburskou vládou. Oběti atentátu vyvázly s nepříliš těžkými poraněními, a tak se mohla zrodit legenda o pomoci Panny Marie při záchraně defenestrovanych.

K odboji, jímž vlastně začala třicetiletá válka, se pod tlakem šlechty připojilo i Nové, později i Staré Město pražské, ale vůdci povstání našťastí dokázali zabránit živelným rabovacím akcím, po nichž toužily zejména

nižší vrstvy obyvatel Prahy. 24. května pokračovalo zasedání sjezdu, kde byla královská moc svržena a sjezd zvolil **zemskou vládu třiceti direktorů** (po deseti místech získali zástupci všech tří stavů). V čele protihabsburské vlády stanul Václav Vilém z Roupova a Jindřich Matyáš Thurn se stal vrchním velitelem vojsk, která byla téměř okamžitě verbována. Oprávněnost počínání odbojných stavů zdůvodňovala obsáhlá *Apologie*.

S českým povstáním projevíly souhlas obě Lužice a Slezsko, ale Morava pod vedením bratrského politika Karla st. ze Žerotína, jemuž se otevřený konflikt přičil, zůstala neutrální. Ochotu připojení k českému povstání nejevily ani rakouské země.

Císař Matyáš byl vývojem událostí poněkud zaskočen a nebyl si jist, jak má postupovat. Záhy ovšem ve Vídni převládlo mínění militantních stoupců vojenské odpovědi. Z české strany byl zastánce důrazného přístupu hlavně Lobkovic a oporu našel pochopitelně ve Ferdinandovi Štýrském. Razantní odvěta byla podle jejich přesvědčení jedinou cestou, jak zamezit rozšíření „rebelie“, a to tím spíše, že čeští vzbouřenci nenalezli bezprostřední odezvu v evropském nekatolickém táboře. Říšská protestantská Unie zklamala, Anglie se nechtěla nechat do konfliktu vůbec vtáhnout (poslala do Čech jen několik set vojáků) a Nizozemí přispělo pouze finanční pomocí.

Po Matyášově smrti v roce 1619 se stav věcí obrátil pro české odbojníky příznivěji. Na Moravě byl vzdělaný, leč intelektuálsky váhavý Karel st. ze Žerotína odsunut a bojovnější Ladislav Velen ze Žerotína se k povstání přidal. Změny situace na Moravě se rozhodl využít Thurn k tažení na Vídeň, kde se proti Ferdinandovi zvedla i vojska dolnorakouských stavů. Tím však Thurn oslabil stavovské síly v Čechách a otevřel prostor pro operování císařské armády generála Buquoye. Stavovské oddíly, kterým velel generál Mansfeld, utrpěly výraznou porážku v bitvě u Záblatí (blíže Vodňan, 10. června 1619) a Thurn byl nucen stáhnout se do Čech. Naproti tomu na Moravě dosáhli stavové úspěchu, když císařský velitel Dampierre prohrál ve střetnutí s Ladislavem Velenem ze Žerotína.

V červenci se v Praze shromáždil generální sněm stavů země Koruny české a vyhlásil, že Koruna česká má být napříště konfederací svobodně volící krále (podle nizozemského vzoru). Do nové ústavy království byly přejaty zásady Majestátu a předpokládalo se, že konfederace může být rozšířena i na další země monarchie, pokud projeví zájem. Sněm pak nového českého krále zvolil poté, co byl Ferdinand z trůnu výslovně sesazen. Volba padla na kalvína **Friedricha Falckého (1619–1620)**, který měl za manželku dceru anglického krále Jakuba I., a stavové věřili, že takto získají na svou stranu i mocnou ostrovní říši. V souvislosti s korunovací přísného kalvínského krále došlo k obrazoborecké očiště pražských kostelů, zejména byl poškozen chrám svatého Víta.

Český odboj byl vesměs omezen na představitele šlechty, města většinou zachovávala rezervovaný postoj a poddaní, kteří očekávali od vzbouřenců své osvobození, vyšli zcela naprázdno. Ostatně opak — zrovnoprávnění poddaných — by byl v příkrém rozporu s mentalitou doby.

Ještě v roce 1619 se připojil do řad protihabsburského povstání vypočítavý sedmihradský Gábor Bethlen, který si dělal naděje na uherský trůn. Jeho vystoupení odvolalo z Čech dočasně oddíly generála Buquoye, který spěchal na pomoc Vídni, tentokrát obležené uherskými vojsky ve spojení s česko-moravsko-rakouskou armádou pod velením Kristiána z Anhaltu, důvěrníka Friedricha Falckého. Stavovská vojska však nejevila žádnou bojovou náruživost z prostého důvodu — byla špatně placena.

Rozhodující obrat ve válce nastal, když se Ferdinandovi podařilo získat spojenectví Maxmiliána Bavorského (1620) a jím vedené říšské Katolické ligy. Maxmiliánovo spojenectví nebylo nezištné, v tajných úmluvách dostal od Habsburka slib, že v případě vítězství dostane kurfiřtství hlas po Friedrichovi Falckém. Obdobně oportunistickými cíli bylo motivováno i přistoupení Saska ke katolickému habsburskému bloku, tamní kurfiřt měl totiž eminentní zájem na ovládnutí Lužic a Slezska. Současně přispěli Ferdinandovi i španělstí přibuzní, když se jejich armády stojící na nizozemských hranicích zavázaly napadnout Falc.

Nad českým odbojem se stahovala temná mračna, aniž by si toho byli jeho vůdčí aktéři plně vědomi. Gábor Bethlen vyžadoval za svou pomoc neúnosné sumy peněz, povstání v Horních Rakousích bylo potlačeno, v Říši uzavřela Katolická liga s protestantskou Unií příměří, a tak bylo možné veškeré síly vrhnout proti Čechám. To se nakonec také stalo. V polovině září vtrhla sjednocená císařská a ligistická vojska do země u Nových Hradů a postupovala směrem k Budějovicím. Kristián z Anhaltu se proto urychleně stahoval přes Moravu do Čech. Stavovský generál Mansfeld v západních Čechách zachovával po tajné dohodě s císařskými klid zbraní. Na Moravě zbyl ve svém odporu Ladislav Velen ze Žerotína osamocen.

Anhaltova vojska dospěla ke Praze s předstihem a zaujala strategicky výhodné postavení na návrší **Bílé hory**. Nedlouho za ním dorazila také císařsko-ligistická armáda. Katolické vedení bylo citelně oslabeno, když v předchozí drobné srážce u Rakovníka byl generál Buquoy vážně a choulostivě zraněn do přirození, takže nemohl vsednout na koně a následnou bitvu řídil za velkých bolestí z kočáru.

Síly nepřátel byly na Bílé hoře téměř vyrovnány. Odhaduje se, že na straně stavů stálo přibližně 20 000 mužů v lepších vojenských pozicích, katolický tábor shromáždil asi 28 000 mužů, kteří však museli útočit na opevněné postavení na návrší. Za mlhavého chladného rána dne 8. listopadu 1620 se obě armády střetly. V nedlouhém boji (bitva trvala zhruba

dvě hodiny) byla nepříliš disciplinovaná, unavená a špatně placená stavovská vojska poražena. Proslulý odpor „Moravanů“ u zdi královské obory byl spíše výjimkou, jeho význam byl ještě zvýšen pozdější legendou. I u nepřátel získal uznání jezdecký úder Kristiána mladšího z Anhaltu.

Zanedlouho poté, co se zpráva o porážce dostala na Pražský hrad, Friedrich Falcký uprchl s celým dvorem ze země (pro své krátké a neúspěšné panování byl nazván „zimním králem“).

V hodnocení stavovského povstání dejme nejprve slovo stavovskému historikovi Pavlu Skálovi ze Zhoře a jeho *Historii české*:

„Jakož pak v létu 1617 a tak před třemi lety a pěti měsíci s tím obecným sněmem, od nebožtíka císaře Matyáše stavům Království českého s strany přijetí a vyhlášení za krále arciknížete Ferdinanda na Hrad pražský položeným, stal se začátek všeobecného a osudného neštěstí celého národu i Království českého, tak ted' v měsíci listopadu roku přítomného, kterýž je od prvního soužení předkův našich v létu 1547 skrze krále Ferdinanda I., děda dotčeného krále Ferdinanda II., . . . tou nešťastnou a krvavou bitvou na Bílé hoře, před Prahou svedenou, uvalila se na týž národ a vlast naši bída, pád a potlačení dokonale, z něhož až dosavad Čechové nijak vyběstí nemohli.“

Skála jako člověk, který s povstáním pevně spojil svůj osud a později byl nucen emigrovat, vykládá události tak, aby hlavní akcent byl položen na vinu Habsburků. Proto pokládá za počátek odboje rok 1617 a ne defenestraci o rok později.

Názor Pavla Skály je plně pochopitelný, protože objektivním zpravodajem nemohl být z osobních důvodů. Na neúspěchu stavovského povstání se ovšem podepsala i nepříliš koncepční politika stavovských vůdců, neshody uvnitř nekatolického tábora a v neposlední řadě velmi špatná finanční situace, která neumožnila vlastně nikdy řádně najaté žoldnéře zaplatit a motivovat je tak k zanícenějšímu přístupu k boji. Příliš šťastná nebyla ani volba Friedricha Falckého, který zůstal v českém prostředí cizincem. Zcela selhalo i spoléhání na příbuzenské svazky nového krále, svou roli sehrál i odstup většiny měst.

Proto se Bílá hora stala přímo traumatem českých dějin, a to tím více, že důsledky bělohorské porážky vedly k rychlému postupu rekatolizace. A katolická strana svého vítězství dovedla využít nejen v běžné politické praxi, ale i v rovině ideologické: zásluha na úspěchu byla přičítána přispění a přízni Panny Marie. Na počest vítězství byl původně luteránský kostel na Malé Straně zasvěcen právě P. Marii Vítězné.

III. HOSPODÁŘSTVÍ A SPOLEČNOST V PŘEDBĚLOHORSKÉM STÁTĚ

III/1 Překonání hospodářského rozvratu

Úpadek české ekonomiky, počínající velkým morem roku 1380 a pokračující událostmi husitské epochy až po ukončení válek mezi Matyášem Korvínem a Vladislavem Jagellonským, byl tíživým dědictvím, které vyžadovalo nápravu. Pokusy o ni však brzdil výrazný pokles počtu pracovních sil, citelný především na venkově. Ztrátu 40–50 % obyvatel nebylo snadné zacetit.

Proto feudální vrchnosti, postižené úbytkem poddaných a tím i snížením peněžních příjmů, musely hledat cestu z nelehké situace. Především nehodlaly bezmocně přihlížet dalšímu odchodu poddaných rolníků do lépe prosperujících oblastí a královských měst. Zcela promyšleně tak po předchozích dílčích nábězích prosadily roku 1487 usnesení o přísnějším omezení pohybu poddanského obyvatelstva. Tento krok, spolu s dočasným zvýšením do té chvíle zcela nepatrných robotních povinností, nebyl počátkem znevolnění českého venkova, jak občas čteme ve vědecké literatuře i učebnicích, nýbrž opatřením, které si vynutily poměry a jehož životnost později pominula. Nepochybně však na určitý čas zhoršilo podmínky života na vesnici, již se nevyhnuly ani opakované morové epidemie roku 1483 a 1520. Nespokojenost poddaných se situací rostla a vybíjela se v místních vzpourách, z nichž nejznámější je spojena se jménem rytíře Dalibora z Kozojed, který svůj souhlas s povstáním rolníků na ploskovic-kém statku zaplatil roku 1498 vlastní hlavou. Se vzbouřenými sedláky si už roku 1496 poradila krajská hotovost. Podobně skončila rebelie na moravském panství Zábřeh, náležejícím Jirřimu staršímu Tunklovi z Brníčka.

Jak již bylo řečeno, nalezla šlechta jedno z východisek k překonání ekonomických potíží ve vlastním podnikání. Podporovala především svá poddanská města a městečka, která díky zvýšenému objemu řemeslné i zemědělské výroby začala konkurovat královským městům a budila jejich nevoli. Právě v tomto období se datuje **vzestup poddanských měst**, jako byla Třeboň, Jindřichův Hradec, Český Krumlov, Pardubice, Litomyšl či Mladá Boleslav. Jejich hospodářská prosperita se záhy odrazila ve výstavnosti ulic a náměstí. Vrchnostem tak přibýly nejen stálé dávky od obyvatel těchto míst, ale též poplatky z trhů, mýt, cel a pivovarů, které se v poddanských městech utěšeně rozvíjely.

K plnému nástupu vrchnostenského podnikání došlo však až po roce 1550. Ekonomickou a populační depresi se ale podařilo překonat mnohem dřív, už mezi léty 1520–1530. Od té doby také nastalo výrazné zlepšení životních podmínek ve venkovských oblastech.

Naproti tomu nejde mluvit o pronikavějším rozvoji dálkového obcho-

du. Až do roku 1495 zůstával v platnosti církevní zákaz obchodování s husitskými „kacíři“. Prolomit se ho podařilo fakticky i právně (roku 1479) norimberským kupcům, usilujícím o kontrolu nad střeoevropským obchodem. Norimberské firmy téměř monopolně dovážely do Čech luxusní textil, šafrán i další spotřební zboží, naopak vyvážely měď, cín a přes přísné zákazy českých úřadů i stříbro.

Produkce kutnohorských stříbrných dolů se na konci 15. století pronikavě zvýšila (z 1500 kg na 4500 kg ročně). Bylo to poslední vzepětí a trvalo do druhého desetiletí 16. věku, kdy kutnohorské dolování začalo nenávratně upadat. V čase závěrečného rozmachu kutnohorských dolů propuklo několik vzpour námezdně pracujících horníků. První vzbuření pro ně roku 1494 dopadlo úspěšně, když se potvrdila oprávněnost jejich stížností. O dva roky později byl výsledek jiný. Několik předáků bylo popraveno bez soudu na poděbradském hradě a Křivoklátě. Událost inspirovala v 19. století J.K. Tyla k sepsání dramatu *Kutnohorští havíři*.

Kutnohorská naleziště nahradil po roce 1515 krušnohorský Jáchymov (německy Joachimsthal), jenž náležel šlechtickému (původně ovšem měšťanskému) rodu Šliků. V Jáchymově se těžilo v průměru 15 558 kg stříbra ročně, ale jeho sláva skončila už po třiceti letech. Dodnes z ní zbylo alespoň slovo *dolar* (z německého Joachimsthaler-Thaler-tolar-dolar). Polovina 16. století učinila tečku za pověstí českého středověkého mincovnictví. Roku 1547 zrušil král Ferdinand I. grošový systém a český groš byl vytlačen zlatým rýnským a grošem míšeňským (kurs byl 1 groš český za 2 groše míšeňské).

III/2. Šlechtické podnikání a postavení poddaných

Spojení evropské ekonomiky se světovým trhem bylo jedním z nejdůležitějších momentů ovlivňujících hospodářský vývoj na „starém“ kontinentě. Rozšiřování výroby, podnikání a obchodu v evropských státech souviselo i s koloniální expanzí. To vše se promítlo do ekonomických poměrů v českých zemích, i když, vzhledem k jejich poloze, spíše zprostředkovatelně. Patrně to bylo ve složení dovozu, který se podstatně rozšířil (jižní a koloniální zboží, manufakturní výrobky, zbraně), i vývozu (soukenické a plátenické produkty).

V polovině 16. století dochází také k rozšíření vrchnostenského hospodaření ve vlastní režii. Tento typ podnikání (běžně se hovoří o **režijním velkostatku**) se nejprve uplatnil na velkých panstvích, schopných pružněji reagovat na zvyšující se nároky trhu. Ten se stával stále nenasytějším, neboť po překonání vleklé deprese prudce vzrostl počet obyvatel a s ním také ceny (tzv. **cenová revoluce**). Podstatou režijního velkostatku byla námezdní práce. Šlechtičtí podnikatelé hospodařili na své půdě (dominikálu), kde zaměstnávali čeled' a kromě ní najímali sezónní dělníky. Ro-

botní práce poddaných využívali jen v malé míře. Zisk z prodaných produktů však, bohužel, pouze zřídka investovali do dalšího podnikání. Honosný život „na vysoké noze“ odčerpával značné částky, množství peněz pohltila stavba zámků a paláců i osobní reprezentace. Ostatně úroveň zemědělské výroby nebyla ještě taková, aby zajišťovala mimořádně vysoké výnosy. Zadlužení velkostatků bylo proto běžným jevem.

Největších úspěchů při podnikání ve vlastní režii dosáhl na přelomu 16. a 17. století rod Smiřických, vlastníci rozsáhlé statky v severovýchodních Čechách (Náchod, Kumburk-Jičín, Semily, Hrubá Skála) a východně od Prahy. Značný podíl na tom měl vynikající ekonom Jeroným Bukovský z Neudorfu, jehož po pádu Smiřických převzal do svých služeb Albrecht z Valdštejna. Smiřičtí se převážně orientovali na obilnou produkci, určenou nejen pro pivovary, ale i pro zemědělsky nevýhodné oblasti. Právě v tomto období došlo totiž k rozlišení regionů na úrodný, převážně obilnářský a dobytkařský „kraj“ (tj. nížiny) a „hory“ (tj. výše položená území), kde si poddaní vesničané rozmnožovali nedostatečné příjmy ze zemědělské činnosti **rukodělnými pracemi** (tkalci, skláři či povozníci v Krkonoších a Jizerských horách atd.).

Ve vlastní režii vrchnosti se úspěšně rozvíjely i další obory, zejména chov ovcí pro vlnu, výnosný hlavně v pahorkatinách. Vedle **obilnářství** prožívalo skutečnou konjunkturu i **rybníkářství**. Počátky jeho rozmachu sahají do druhé poloviny 14. století, ale s dozněním husitské epochy se zakládání rybníků mění přímo v explozi. Příčiny byly podobné jako v letech 1380–1400. Poddaní opouštěli zemědělsky nevýhodnou půdu, která zůstala ležet ladem. Vrchnosti ji potom využily k zřízení rybníků tím spíše, že tato činnost nevyžadovala velké finanční náklady. K rozvoji rybníkářství došlo hlavně na pernějských (Pardubicko) a rožmberských panstvích v bažinatých oblastech Třeboňské a Budějovické pánve. Na pernějských panstvích se přitom proslavil Kunát Dobřenský (tvůrce pardubické rybníční soustavy a zřejmě i Opatovického kanálu), na rožmberských pak jeho žák Štěpánek Netolický, který vybudoval celou síť rybníků, spojených 40 kilometrů dlouhým umělým kanálem, známou Zlatou stokou. Pokud šlechtici zabírali pro zakládání rybníků poddanskou půdu, dávali za ni postiženým náhradu, takže na venkově nedocházelo k žádné proletarizaci. Současný dochovaný stav rybníků je jen zlomkem jejich původního počtu (zejména rybníky na Pardubicko byly později vysušeny a přeměněny v pole a louky). Produkce ryb patřila k velmi lukrativním záležitostem, poněvadž odbyt byl nesrovnatelně větší než dnes. Konzumace rybního masa souvisela s církevními nařízeními: ryby byly nejrozšířenější postní stravou, a proto se daly i výhodně exportovat. Klasickou rybníkářskou oblastí bylo rožmberské jihočeské dominium, ale množství rybníků se rozkládalo také na západní Moravě. Ve druhé polovině 16. století Rožmberkové zaměstnávali ve svých službách jednoho z nejproslulejších

stavitelů rybníků **Jakuba Krčina z Jelčan**. Tento muž, který vybudoval největší jihočeské rybníky (Svět, Rožmberk), byl skutečně mistrem svého oboru. A tak není divu, že se okolo jeho osobnosti nakupily četné pověsti. Úspěšné výsledky jeho práce si lidé vysvětlovali pověstmi o Krčinově spojení s ďáblem.

Rybníky stavěli podle projektů a za dozoru odborníků profesionálové, putující od jedné stavby k druhé – rybníkáři. Toto společenství se vyznačovalo naprostou rutinou, ale tvořilo i nevídaný prvek mezi usedlým obyvatelstvem, od něhož se rybníkáři odlišovali více nevázaným životním stylem. Výstavba četných rybníků poznamenala tvářnost krajiny i z ekologického hlediska, což je dosud patrné v jižních Čechách.

V nastoupené cestě pokračovalo v druhé polovině 16. století šlechtické pivovarnictví. Šlechtický režijní velkostatek produkoval bílé pšeničné pivo, a tak zužitkovával i část vlastní obilné výroby. Prosperitu šlechtického pivovarnictví podpořil nepřímo sám Ferdinand I., když po zlikvidování odboje roku 1547 zatížil městské pivovary zvláštním poplatkem, tzv. posudným. Jelikož poddaní museli odebírat pivo své vrchnosti (tzv. přímus), měli šlechtici zajištěn vydatný zdroj příjmů. Dlužno poznamenat, že tehdejší pivo, hutnější než dnešní, bylo nejen nápojem, ale i důležitou složkou potravy. Dělal se z něho také polévky a omáčky.

Podnikání ve vlastní režii mělo bezprostřední vliv na majetkovou strukturu české šlechty. Na konci 16. století náleželi mezi nejvíce prosperující rody Smiřičtí a Trčkové z Lípy, zatímco Rožmberkové a Pernštejnové se potýkali s dluhy. Poměrně zdatně si vedli drobní šlechtici v Hradecském a Litoměřickém kraji, těžící z výhodné polohy svých statků. Naopak nižší šlechta v zemědělsky nepříliš příznivých oblastech, odloučených od hlavních komunikací, chudla a musela svůj pozemkový majetek rozprodávat. Definitivně hospodářské pozice rytířstva podlomily až události třicetileté války.

V průběhu 16. století pronikal do řad šlechty i větší počet cizinců, což úzce souviselo s vytvořením podunajského soustátí a propojením mezinárodní politiky. Nicméně podíl cizinců, kteří přišli po roce 1526 do Čech, nepřesáhl mezi šlechtou 10 %. I když mezi nimi byli politicky schopní jedinci (kupříkladu Jindřich Matyáš z Thurnu nebo Leonard Collona z Felsu), nemohli se řídit jen vlastní vůlí, ale museli sladit své počínání s názory české šlechtické obce.

Sociální diference probíhala také mezi poddanými. Zámožné vesnické vrstvy dokázaly zvyšovat svůj blahobyt především zásluhou odbytu zemědělských výrobků. K vesnickým boháčům náleželi zpravidla též hospodští a mlynáři. Před propuknutím třicetileté války se však v zemědělské výrobě počínají projevovat příznaky stagnace, s čímž souviselo i vymáhání nových poddanských povinností.

III/3 Města a obchod

Ani v průběhu 16. století nepřekročila výroba ve většině českých měst okruh místních trhů. Příčiny byly zřejmé: odloučenost od hlavních obchodních tras a sešněrování řemesel v cechovních organizacích, které právě tehdy prožívaly dobu své největší slávy. **Cechy** v českých zemích existovaly od 14. století, zprvu ve velkých městech, ale posléze se rozšířily i do menších městských lokalit. Cechy byly společenstvím výrobců stejného odvětví a plnily především ochranné poslání. Hlídkaly ceny a pokoušely se reglementovat i množství výrobků a počet mistrů v příslušném oboru. Zároveň plnily i funkce sociální a charitativní.

V převažující řemeslnické produkci pro místní trhy se přece jen našly dvě výjimky, potvrzující pravidlo. Úspěšnými obory bylo **soukenictví** a **plátenictví**. Levné české sukno se vyváželo na východ a jihovýchod Evropy a soukenická výroba se soustřeďovala především ve východních Čechách (Broumov, Rychnov nad Kněžnou, Pardubice a další poddanská města). V jižních Čechách byly centry soukenictví Jindřichův Hradec a na Moravě Jihlava. Právě Jihlava a Broumov pracovaly už před počátkem třicetileté války pro export.

Plátenictví vzkvétalo hlavně v severních a severovýchodních Čechách (Podkrkonoší i od 16. století kolonizované výše položené oblasti v Krkonoších a Jizerských horách), kde rozvoj výroby podněcovaly i přírodní podmínky, vhodné pro pěstování lnu. Plátenictví prosperovalo také v sousedním Slezsku a Lužicích. Plátno směřovalo ze zemí Koruny české nejen do Evropy, ale prostřednictvím Nizozemí též do zámoří. S plátenickou výrobou je u nás spojen vznik tzv. **nákladnického systému**, který byl vlastně předstupněm rozptýlené manufaktury. Tkalcí si sami nebyli schopni zajistit odbyt výrobků v odpovídající míře a na větší vzdálenosti, a proto přijímali zprostředkování obchodníků (většinou z německých oblastí), kteří se starali o uplatnění zboží na trzích.

Obchodní kapitál se v českých zemích prosazoval před třicetiletou válkou jen ve velmi omezené míře. Pokus o založení obchodní kompanie v Jihlavě na přelomu 16. a 17. století skončil neúspěchem, neboť narazil na odpor cechovní organizace a jejího ochranného systému.

IV. KULTURA ČESKÉHO STAVOVSKÉHO STÁTU

IV/1 *Náboženské poměry v mezinárodních souvislostech*

Na sklonku 15. století působily v Čechách a na Moravě dvě církve, oficiálně povolené zemskými orgány: kališnická, k níž se hlásilo asi 70 % obyvatel, a katolická. Poněvadž po Rokycanově smrti nebyla naděje na obsazení pražského arcibiskupského stolce utrakvistou (papež kališnickou církev nadále neuznával), zůstal arcibiskupský úřad na dlouhá desetiletí uprázdňen (tzv. *sedisvakance*). Kališnické kněžstvo řídili administrátoři (správci), spolu s tzv. dolní konzistoří (z lat. *consistorium*), sborem složeným z duchovních a světských osob. Dolní konzistoř se ustavila roku 1478 a sídlila u Týnského chrámu v Praze. Věřoučné problémy utrakvistu posuzovala pražská univerzita.

Také v čele katolické církve na území Království českého stáli administrátoři, někdy jmenovaní papežem, jindy volení pražskou kapitulou. Katolická konzistoř, tzv. horní, dlela u chrámu svatého Víta. Na Moravě byly poměry jiné. Katolická církev si tu udržela celistvou organizaci, řízenou olomouckým biskupstvím, zatímco kališnické duchovenstvo žádnou ústřední církevní správu neutvořilo.

Jednota bratrská existovala nadále v rozporu s kompaktáty a dlouho, z právního hlediska až do vydání Rudolfova majestátu roku 1609, stála mimo zákon. Katolíkům i zemským úřadům v Čechách a na Moravě byla trnem v oku. Nejvyšší místa se proti ní snažila postupovat nesmlouvavě a v sériích výnosů zakazovala její činnost (svatojakubský mandát z roku 1502, později několikrát obnovený, nařizoval uzavření všech bratrských kostelů a zničení bratrských knih). Tato opatření reagovala na aktivitu jednoty i rostoucí počet jejích členů, ale nepřinesla praktické výsledky. Dokonce řada katolických vrchností (např. Pernštejnové) si bratří cenila jako pilných a výkonných poddaných a fakticky je chránila. Přibližně až do poloviny 16. století probíhal uvnitř jednoty bratrské svár mezi přívrženci původní koncepce (hlásající izolaci od hříšného světa a podceňující význam vyššího vzdělání) a skupinou realističtější uvažujících členů, kteří toto přísné stanovisko odmítali. Tento směr se pozvolna prosazoval, takže jednota otevřela své řady i majetnějším měšťanům a šlechticům. Již v průběhu první poloviny 16. století poklesla důležitost podorlických osad a významnými centry bratrského života se stala poddanská města v Čechách i na Moravě (Litomyšl, Bělá pod Bezdězem, Mladá Boleslav, Ivančice, Přerov). Jejich vrchnosti sympatizovaly obvykle s ideály jednoty. Rozmarný renesanční životní styl však bratří odmítali a ve svém působení předjímali vážný a vznešený ráz božského království. Navazovali tak na rýsy, charakteristické pro české reformní úsilí od sklonku 14. století.

V čele jednoty bratrské stáli volení biskupové. Jednoduché náboženské obřady se konaly v prostých svatyních, nazývaných *sbory*. V původním významu označovalo toto slovo samotnou jednotu bratrskou, jež podle svého přesvědčení tvořila sbor křesťanů věrně dodržujících boží zákon, a tudíž předurčených ke spasení. V činnosti bratrských obcí se uplatňovaly též ženy, což v katolické církvi (držela se výroku svatého Pavla, že v církvi má žena mlčet) nebylo zvykem. Na podzim 1507 vyvolalo mocný ohlas vystoupení moravské šlechtičny Marty z Boskovic, která v dopise králi Vladislavovi protestovala proti zákazu jednoty:

„Viděla sem list, kterýž Vaše královská Milost ráčili ste psáti do této země (panovník sídlil tehdy v Uhrách—pozn.red.), aby bratří byli postaveni v Praze (tj. museli se dostavit do Prahy—pozn. red.) etc. Neráda sem jeho slyšela, a to mnoho pro Vaši Milost, bojěci se, hněvu božtího, aby Vaše Milost na se nezbudil. Neb já svobodně říci mohu, že mým vědomím nevím, abych kdy co proti Vaší Milosti promluvila, i jiných lidí málo jest, komu bych co zlého přála, ovšem neudělala. O víru také smím se s svatým Pavlem přiznati, že s tou rotou, kteráž slove kacírská (tak říkali katolíci a kališníci členům jednoty—pozn.red.), sloužím Bohu mému . . . I nevím, proč bych takového odsudku zasloužila, abych z země vypověděna byla aneb usmrcena, poněvadž všecko což dobrého jest ráda bych udělala . . . A jiných drahně lidí jest v té jednotě, ježto jsou lepší než já. I neráda bych, byste Vaše královská Milost proti takovým lidem ráčili se postaviti, než raději obránce býti; a pod stínem Vaší Milosti abychom, tichý a pokojný život vedouce, Pána Boha chválili . . .“

Katolický vzdělanec Bohuslav Hasištejnský z Lobkovic považoval ovšem Martin čin za něco neslýchaného. V dopise příteli to komentoval slovy:

„Děsím se, zatímco ti toto píšu, a hrozím se, třebaš jen v myšlenkách, připustit takovou bezbožnost. A v této šílenosti nechybí ani účast ženy. Ačkoli apoštol (tj. svatý Pavel—pozn.red.) přikazuje ženám, aby v kostele mlčely, tato žena se opovažuje napsat králi i chránit pod svou ochranou bezbožníky. Ale snad je toto pohlaví tak chráněno ďáblými zákony, že se téměř žádné kacírství v boží církvi nemohlo rozmáhat bez něho . . . Tyto ženy následovala naše Marta, třebaže by bylo lépe, aby po vzoru dávné Marty měla plno práce s obsluhováním a hleděla si kužele a vlny, než aby s jistou mužskou nestydatostí projevovala zuřivost vůči katolické víře.“

Dlouhá a trnitá byla dějinná cesta žen k emancipaci.

K hluboké diferenciaci náboženských poměrů v českých zemích docházelo od dvacátých let 16. věku v souvislosti s nástupem luterské reformace a posléze s vývojem politické scény po porážce stavovského odboje roku 1547 i s pronikáním Kalvínových myšlenek do střední Evropy.

Luteráni získali časem převahu mezi německy hovořícím obyvatelstvem, včetně feudálů, v severočeských oblastech. Blízkost luterského Saska byla v tomto směru rozhodující. Také ve Slezsku a obojí Lužici, na konci 15. století baštách katolicismu, byl vliv luterství dominantní.

Takový vývoj nemohl zůstat bez ohlasu v kališnické církvi, kde tzv. novoutrakvisté, sympatizující s luterstvím, zatlačili postupně do pozadí staroutrakvisty, setrvávající názorově na pozicích Jana Rokycany a jeho následovníků. V porovnání s luterány se jako nevýhodná a překonaná ukázala myšlenka, že kališnická církev tvoří autonomní součást obecné katolické církve. Zpřetrhání svazků s papežstvím i opuštění apoštolské posloupnosti (kandidáty na kněžství nesvětil určený biskup, odvozující své pověření od svatého Petra, ale byli uváděni do duchovního úřadu jinými způsoby) dávalo reformačním církvím, včetně jednoty bratrské, organizační nezávislost, již utrakvisté postrádali. Posuzováno z tohoto pohledu, měnila se kompaktáta, kdysi vítězství historického významu, v přítěž a brzdu.

Kalvínovo učení zaujalo svou nesmlouvavou logikou a přísností hlavně příslušníky jednoty bratrské. Od poslední třetiny 16. století spařovali její představitelé v kalvínské církvi sesterskou organizaci, s níž udržovali úzké styky a v které shledávali mezinárodní oporu pro své úsilí. Tento trend vyvrcholil na přelomu 16. a 17. století, kdy byli vůdčími politickými představiteli jednoty významní šlechtici (v Čechách Petr Vok z Rožmberka a Václav Budovec z Budova, na Moravě Karel starší ze Žerotína) a kdy i její duchovenstvo nazíralo náboženskou problematiku v celoevropském kontextu. Pobyty členů jednoty v kalvínských centrech (Ženeva, Heidelberg) byly pravidlem, stejně jako korespondence bratrských předáků s předními kalvínskými politiky (Karel starší ze Žerotína patřil k přátelům vůdce francouzských kalvinistů, zvaných hugenoti, Jindřicha Navarrského, pozdějšího krále Jindřicha IV.). Část jednoty dokonce pomýšlela na organizační splynutí s kalvínskou církví, k čemuž však nedošlo.

Přivrženci katolicismu se na teritoriu zemí Koruny české ocitli v menší míře. Mnozí katolíci by se s touto pozicí asi smířili, neboť v českých zemích se, přes veškeré rozdíly, prosazovala myšlenka náboženské snášenlivosti. V návaznosti na starší zvyklosti tu existoval stav, že konfese závisela na vůli každého jednotlivce, bez ohledu na jeho společenské postavení. To byl podstatný rozdíl v porovnání s německými oblastmi.

Přesto měly poměry daleko k idyle. Názorové střety probíhaly uvnitř jednotlivých církví v 16. i na počátku 17. století. Hlavní napětí ovšem

vznikalo mezi nekatolíky a pevnými katolíky, podporovanými politikou rakouských Habsburků, španělskou diplomacií i linií obrozeného katolicismu, vytyčenou tridentským koncilem.

IV/2 *Vzdělanost a školství na prahu novověku*

Doba, vymezená na jedné straně kutnohorským náboženským smírem a na druhé straně počátkem třicetileté války, přála vzdělání. Na vytvoření příznivých podmínek v tomto směru měl vliv vnitropolitický vývoj, nenarušovaný delšími válečnými konflikty, rozšíření knihtisku i hlavních zásad humanismu, důraz nekatolických církví na četbu náboženských textů, zejména Bible, a obrozený potridentský katolicismus. Také rozmach hospodářské činnosti, zvláště ve městech, a oživení obchodu přispívaly k růstu gramotnosti. V průběhu 16. století se znalost čtení, psaní i počítání, včetně základů účetnictví, stala v měšťanském prostředí nutností. Bez vzdělání se pochopitelně neobešli příslušníci panských rodin, ani členové rytířského stavu, pokud si chtěli udržet významnější společenské postavení. Většina venkovských poddaných i pomocné pracovní síly (služebnictvo, nádeníci, sezónní dělníci) ve městech však zatím potřebu elementárního vzdělání nepociťovali.

Na stále větší důležitosti nabývalo studium jazyků, a to nejen latiny, jejíž pozici znovuupevnil humanismus a která zůstávala mezinárodní řečí vzdělanců, ale též němčiny a ve značné míře i dalších jazyků. Jejich znalost usnadňovala jak činnost obchodníků, tak politiků. Zatímco v druhé polovině 15. století náležela čeština (zásluhou početných českých a moravských žoldnéřů působících v zahraničí, i vzhledem k mezinárodnímu významu české otázky) k nejrozšířenějším jazykům ve střední Evropě a česká politická reprezentace se nemusela učit cizím řečem (kupř. Zdeněk Lev z Rožmitálu uměl pouze česky), po polovině 16. věku bylo již vše jinak. Dobrý politik se bez aktivního zvládnutí jazyků nemohl výrazněji prosadit. Němčině dodala na prestiži luterská reformace i mocný příliv německého etnika do českého pohraničí (Jáchymov, kolonizace Krkonoš, Jizerských hor a částečně Šumavy) a samozřejmě též fakt, že se Koruna česká ocitla v jedné personální unii s rakouskými zeměmi. Z německých jazyků se do popředí dostávaly zvláště italština a španělština, oblíbené přirozeně na habsburském dvoře a v katolicky orientovaných kruzích. Ve významu jazykového vzdělání a v postavení jednotlivých řečí se přímo odráželo sílení politické, kulturní a hospodářské propojení Evropy, celkové rozšíření horizontu, jak je přinesly převratné změny na přelomu 15. a 16. století, i vliv hlavních mocností.

Všechny tyto momenty se zákonitě promítaly do náplně výuky, až vnější rysy středověkého vzdělávacího systému zůstaly zachovány. Děti

z předních panských a nejbohatších měšťanských rodin získávaly základní vědomosti i lekce společenského chování (etikety) nadále od soukromých učitelů a vychovatelů (preceptorů), zatímco ostatní zájemci o vzdělání navštěvovali městské (partikulární) školy. Pro školy, uplatňující výuku v duchu humanistických zásad, se vžilo označení *gymnázium* (z řeckého slova *gymnasion*, označujícího ústav pro výchovu jinochů). Tento název se rychle přenesl na úplné pětileté městské školy. Městské školy působily v souladu s náboženským vyznáním svého zřizovatele. V Čechách, kde si kontrolu nad nekatolickým nižším školstvím udržovala pražská utrakvistická univerzita a kde se městské rady i vrchnosti hlásily k evangelickým vyznáním, byla většina městských škol nekatolických. Pozoruhodné místo mezi nimi zaujímal bratrská gymnázia v Mladé Boleslavi a v moravských městech Ivančicích a Přerově.

Vysoké úrovně dosáhlo v tomto období *jezuitské školství*. Zakládání vlastních škol bylo pevnou součástí koncepce jezuitského řádu jako předního šířitele obrozeného katolicismu. Kvalitní výuka a úspěšné pedagogické metody měly přilákat do jezuitských gymnázií hochy z vlivných katolických, hlavně šlechtických rodin, ale i z nekatolického prostředí. Jezuité doufali, že z žáků svých škol vychovají pevně stoupence katolické linie. Tento záměr se jim skutečně dařil, leč k zásadnímu kulturnímu a náboženskému zvratu jejich úsilí v předbělohorské epoše nestačilo. Jezuitská gymnázia vznikla v Praze u svatého Klimenta (roku 1556), v Olomouci (1566), v Brně (1578) a v poddanských městech předních katolických vrchností (v Českém Krumlově roku 1588, v Jindřichově Hradci roku 1594 a v Chomutově roku 1591).

Jezuité výrazně promluvili i do oblasti vysokého školství. V Praze při koleji u svatého Klimenta založili v roce 1562 s podporou krále Ferdinanda I. akademii s filozofickým a teologickým studiem, tedy vlastní vysoké učení. Pražské utrakvistické univerzitě, do té chvíle jediné v českých zemích, tak vznikla silná konkurence, neboť klementinská kolej obdržela bohatou finanční nadaci. Ideové soupeření *Klementina* a *Karolina*, jak byly obě vysoké školy nazývány, trvalo až do Bílé hory. Jezuitský školský systém směřoval k jedinému nejvyššímu cíli, jímž byla teologie, vyučovaná podle Tomáše Akvinského. Proto jezuitské vysoké školy pěstovaly z obvyklých čtyř oborů pouze filozofii (vykládanou podle Aristotela) a bohosloví; na ostatní rezignovaly. Zároveň kladly důraz na účelnost studia, omezovaly rozsah látky, nepřetěžovaly paměť žáků (ač ji systematicky cvičily) a hojně času věnovaly *disputacím* (diskusím). Vedle Klementina bylo jezuitské vysoké učení založeno také v Olomouci (obyčejně se uvádí rok 1573).

Pro vysoké školy působící v humanistickém duchu (at' již nekatolické či katolické) se během 16. století ujalo označení *akademie* (podle slavné sta-

rověké athénské Akademie, jejichž tradic se od třicátých let 15. věku programově dovolávala proslulá novoplatónská akademie ve Florencii). Kromě starších univerzit, které přešly k humanistickému pojetí výuky, vznikaly v západní a střední Evropě v 16. a počátkem 17. století nové akademie, rychle nabývající na věhlasu. Rozmach vysokého školství byl přímým důsledkem rostoucích nároků evropské společnosti na vzdělání, kterého se dostávalo stále širšímu okruhu zájemců.

Úroveň pražské kališnické univerzity (přední příslušníci jednoty bratrské na ní nestudovali) však byla v porovnání s předními vysokými školami v zahraničí nízká. Přispěl k tomu i počáteční odpor utrakvistů vůči humanismu a později již učení ztrátu za světem nedohnalo. Jediná existující fakulta, artistická, poskytovala sice vedle sedmera svobodných umění poučení též v oboru právních a lékařských věd, to však v mezinárodní konkurenci bylo málo. Většina studentů (přibližně 90 %) pocházela z českých měst a vesnic. Po absolvování univerzity nalézali uplatnění téměř výlučně jako učitelé na nižších školách nebo jako městští či vrchnostenská úředníci.

Renesance a humanismus však znamenaly nejen zvýšení zájmu o dědictví antické kultury, ale byly také obdobím prudkého rozvoje přírodních věd, pomáhajících měnit středověký obraz světa. Ve druhé polovině 16. století vynikl v Čechách přírodovědec *Tadeáš Hájek z Hájku* (1525–1600), jistý čas učitel pražské akademie. Do češtiny přeložil *Herbář, jinak bylinář* italského autora *Andrea Matthioliho*. Zabýval se také astronomií a byl prvním Čechem, který se přiklonil k názoru o správnosti Kopernikova heliocentrického názoru. Hájkovy astronomické výpočty došly uznání dánského hvězdáře *Tychona de Brahe*, za nímž přišel do Prahy vynikající německý matematik a astronom *Johannes Kepler*, který tu definoval dva ze svých slavných zákonů o pohybu planet. V oboru lékařských věd na sebe upozornil *Jan Jesenský-Jesenius* (+1621), pocházející z původně slovenského zemanského rodu. Tento vědec a svého času rektor pražského vysokého učení provedl v Čechách první veřejnou pitvu.

Více než skrovné univerzitní prostředí přitahoval české i evropské učence štedrý císařský dvůr Rudolfa II. Podivínský panovník podporoval nejen astronomy a astrology, nýbrž i alchymisty, jejichž obor se stal ještě módnějším než ve středověku. Ne všichni alchymisté byli podvodníci a šarlatáni, lákající ze svých mecenášů peníze pod záminkou výroby zlata z jiných prvků, či elixíru života. Alchymie byla přímou předchůdkyní chemie a četní alchymisté opravdovými učiteli. Z českých alchymistů proslul zejména *Bavor Rodovský z Hustiřan* (kolem 1526–1592), pracující delší čas pro *Viléma z Rožmberka*.

Vědecké osobnosti, které čeští studenti nenalezli na pražské univerzitě, hledali zcela zákonitě v cizině. Zhruba od poloviny 16. století se stalo běžným zvykem, že nadaní mladíci z českých zemí odcházeli studovat na vysoc-

ke školy mimo teritorium Koruny české. I když putování za vzděláním bylo charakteristické pro celý vrcholný a pozdní středověk, humanismus a reformace dodaly této praxi nový a mocný impuls. Počet osob odcházejících z českého a moravského území studovat za hranice v porovnání s předchozím obdobím prudce vzrostl. Limitujícím momentem zde byly pouze hmotné poměry jednotlivých zájemců.

Čeští a moravští katolíci obvykle směřovali na italské univerzity v Bologni a Padově i na akademie v katolických oblastech Svaté říše římské (jezuitské učení v Ingolstadtu, Freiburgu im Breisgau, Dillingen). Oblíbě se těšila také univerzita v Lovani (na území dnešní Belgie). Luterány a novoutravkisty lákal nepříliš vzdálený Wittenberg, známý působením Martina Luthera, a Lipsko. Kalvínsky orientované jinochy a členy jednoty bratrské přitahovaly akademie ve falckém Heidelbergu, Herbornu a zvláště v Basileji a Ženevě, spojené s činností Jana Kalvína. Během 16. a na počátku 17. století studovaly na zahraničních univerzitách stovky českých a moravských mladíků z různých společenských vrstev. Nechyběli mezi nimi ani panští a rytířští synkové, pro něž pobyty na zahraničních univerzitách představovaly spíše záminku k poznávání Evropy.

I tyto tzv. kavalírské cesty měly účel, poněvadž jejich prostřednictvím si česká a moravská šlechta rozšiřovala geograficko-politický horizont a překonávala omezující provincialismus. Čeští a moravští politikové měšťanského i šlechtického původu, kteří v letech 1618–1620 stanuli v čele stavovské opozice, dobře znali evropské země, v nichž kdysi studovali, udržovali osobní kontakty s představiteli nekatolického tábora a slušně se orientovali v mezinárodní politice. V počátcích třicetileté války jim však získané vědomosti ani styky příliš nepomohly. V koncertu mocenských zájmů evropských států zůstala „česká otázka“ na okraji pozornosti a nekatolické země svým souvěrcům v Čechách pomohly pouze symbolicky.

Rozhled české inteligence před výbuchem třicetileté války sice zahrnoval celou Evropu, ale jen málo překračoval její hranice. Z mimoevropských oblastí se zaměřoval převážně na oblast Blízkého východu. V porovnání s italskými, španělskými, portugalskými, francouzskými i německými regiony se tu tradičně nepříznivě projevovala vnitrozemská poloha českomoravského teritoria, jeho odloučenost od hlavních dálkových tras i okrajová role v mezinárodním obchodu. Pouze dočasně tuto nevýhodu zmírnilo přemístění císařské rezidence do Prahy za vlády Rudolfa II. a běžné působení italských i jiných cizích umělců v českých zemích, stejně jako pobyty učenců, cestovatelů a politiků.

Daný stav podmiňovala též mezinárodně politická situace. Expanze osmanských Turků a války habsburského soustátí s nimi obracely pozornost obyvatel českých zemí na jihovýchod (Uhry, Balkán), odkud hrozilo nebezpečí a kam směřovaly zoldněské oddíly, vydržované z vybraných daní.

Na Blízký východ pak cestovala nejen diplomatická poselstva, ale i jednotlivci, spojující pout' k Svatému hrobu s poznáním památek antické kultury a muslimského prostředí. Někteří z nich vydali o svých zážitcích cenná svědectví v cestopisech rozdílné literární úrovně. Na konci 15. století to byli bakalář Martin Křivoústý, člen jednoty bratrské Martin Kabátník a po nich katolický šlechtic Jan Hasištejnský z Lobkovic. V následujících desetiletích sepsali své postřehy kupříkladu Oldřich Prefát z Vlkanova a vzdělaný šlechtic Kryštof Harant z Polžic a Bezdruzic. V jejich postřezích se pozoruhodně prolínají osobní zkušenosti s nejrůznějšími pověrami i úctou k autoritě Bible. Čeští cestovatelé na Blízký východ prožili i nejedno dobrodružství: mořské bouře, námořní bitky s Turky, a někteří upadli i do zajetí (kupř. Václav Vratislav z Mitrovic).

Naproti tomu s Asií a zvláště americkým světadílem, tak důležitým pro Španělsko, Nizozemí i Anglii, nepoutalo české země takřka nic, což se odrazilo i v literární produkci (za celé 16. století známe pouze dva české tituly, věnované Americe: překlad známé zprávy Amerigo Vespucciho a cestopis Jeana de Léryho *Historie o plavení se do Ameriky, kteráž i Brasilia slove*, přetlumočený do češtiny roku 1590).

Vedle cestopisů a překladů různých knih přispívaly k rozšiřování obzoru též rozličné „noviny“, tištěné letáky, obsahující zprávy o aktuálních politických a válečných událostech i senzacích. Tak praxe potvrzovala, jak důležitým vynálezem byl **knihtisk**, bez něhož by rozmach vzdělání (laciné učebnice, osvětové spisy) i překonávání evropocentrismu byly nemyšlitelné. V Čechách prosluli především knihtiskaři pražští. V první polovině 16. století Mikuláš Konáč z Hodiškova, v jeho druhé půlce pak **Jiří Černý Rožďalovský-Melantrich z Aventina**, který povznesl i po grafické stránce českou knihu na evropskou úroveň. Jeho podniky později převzal **Daniel Adam z Veleslavína** (1546–1599). Veleslavínův význam výmluvně dokládá okolnost, že jeho jménem (veleslavínská epocha) nazvali na rozhraní 18.–19. století literární vědci období poslední čtvrtiny 16. věku, které se jim jevilo, pokud jde o rozsah a jazykovou úroveň, „zlatou dobou“ české literatury.

IV/3 *Literatura a hudba pod vlivem humanismu, renesance a reformace*

Nové směry, humanismus a renesance, vstupovaly do české literatury jen pozvolna a dlouho se obtížně prosazovaly proti živému dědictví husitské kultury. Česká literatura sice učinila za vlády Karla IV. a Václava IV. výrazný krok k seznámení se s humanismem, ale husitská epocha tento rozběh přerušila. Proto na slonku 15. století vyhlížela situace v oblasti písemnictví jinak než například v sousedních Uhrách, kde dal podnět k přijímání humanismu a renesančního životního stylu dvůr Matyáše Korvína (jeho

druhou manželkou byla neapolská princezna Beatrice Aragonská), pěstující styky s italským prostředím. Jistá odloučenost a izolovanost české literatury se projevila jak v pomalém otvírání se impulsům zvenčí, tak v konzervování tradičních žánrů. V okruhu kališnické i katolické šlechty se těšil již od husitské revoluce opětovně oblíbený rytířský epos a s ním spojené útvary, což nepochybně souviselo s dlouhodobými válkami a důrazem kladebným ve výchově na vojenskou zdatnost a osobní statečnost. Nevznikala sice nová díla, ale už za revoluce a poté až do konce 15. věku byly opisovány starší práce (*Tristram a Izalda*, *Jetřich Berúnský*, *Vévoda Arnošt*, *Tandariáš a Floribella*, ale i *Trojánská kronika*, která ne náhodou patří k prvním českým tištěným knihám). Poslední rozkvět rytířské kultury se projevoval i ve výtvarném umění (nástěnné malby na hradech v Žirovnici, Písku, Zvíkově a Blatné) a v popularitě turnajů. Světský rozměr písemnictví vyvažovala na druhé straně stále rozsáhlá produkce, věnovaná náboženské problematice: *kázání, traktáty a polemiky*, které byly v podstatě pokračováním sporů mezi husity a katolíky. Na konci 15. a na počátku 16. století vystupovali se svými názory na věroučné otázky a chápání světa také přední členové jednoty bratrské, mezi nimiž brzy zaujal čelné místo Lukáš Pražský. Vzhledem k nelegálnímu postavení této církve však jeho spisy měly význam hlavně pro samotnou jednotu.

Právě na rozhraní 15. a 16. století se začal v české literatuře více uplatňovat **humanismus**. Po nesmělých nábězích za vlády Jiřího z Poděbrad, kdy šlo spíše o seznamování se s několika jednotlivci s novým proudem, se v letech 1490–1510 objevují první významnější tvůrci domácího původu. Zprvu pochopitelně v katolickém prostředí, které mělo ke směru přicházejícímu z Itálie blíže. Čeští katolíci stoupcem humanismu se snažili napodobovat zahraniční vzory (Francesco Petrarca, Aeneas Silvius Piccolomini), psali latinsky a zákonitě spatřovali hlavní autority v antických, zejména římských klasicích.

K nejrozšířenějším žánrům humanistického písemnictví náležel **list, dopis** (latinsky *epistula*), který se z prostředku sdělení stal svrchovaným (často velmi rozsáhlým) uměleckým dílem, vypovídajícím o názorech a pocitech svého autora, jeho vzdělání, rozhledu a stylistické vytržbenosti. Předpokládalo se, že list nebude číst pouze adresát, nýbrž též kruh jeho shodně kulturně orientovaných přátel. Tomuto způsobu dopisování se říká **epistolografie**, na rozdíl od **korespondence**, výměny listů, jejichž hlavním smyslem je prosté dělení. Obliba epistolografie byla konkrétním dokladem návratu k antickým vzorům, jimiž se řídilo i humanistické básnictví. Zvláště rozšířené byly **příležitostné verše** (nápis na hroby-epitafy, gratulace, alegorické skladby, plné aktuálních narážek, apod.), skládané pochopitelně časomírou (hexametrem, pentametrem) a obsahující obvykle četné antické reálie (zmínky o starověkých událostech, jména bohů, bájných i historických

hrdinů, přirovnání k nim). Postupem doby se tato poezie stala módní záležitostí, již se i v českých zemích věnoval každý vzdělanější člověk.

Z latinsky píšících katolických humanistů vynikl šlechtic **Bohuslav Hašštejnský z Lobkovic** (asi 1461–1510), autor alegorických básní a významný epistolograf. Na Moravě byla centrem humanistické tvorby Olomouc. Jako biskup zde působil **Jan Skála z Doubravky** (asi 1486–1553), módním latinizovaným jménem *Dubravius*. Psal práce odborné (o rybníkářství), dějepisecké i básnické.

Humanismus postupně pronikl také do kališnického prostředí, kam se ovšem dostával obtížněji než mezi katolické vzdělance. Rovněž utrakvističtí humanisté uměli pochopitelně velmi dobře latinsky a chovali kladný vztah k antice, ale snažili se tyto hodnoty sloučit s husitským kulturním odkazem, což nebylo jednoduché. Tato okolnost dávala kališnickému humanismu charakteristický ráz, umocňovaný ještě programovým úsilím o širší společenské zaměření humanistických zásad. V utrakvistickém pojetí přestával být humanismus výlučnou záležitostí úzkého kruhu vzdělanců, nýbrž měl promlouvat k širším vrstvám společnosti. Latina, která byla jako jazyk starověkého Říma jedním z určujících znaků humanistického písemnictví, kališnickým potřebám nevyhovovala. Utrakvističtí humanisté zastávali názor typický pro husitský přístup již od počátku 15. století, názor, že literatura plní své poslání pouze tehdy, je-li srozumitelná co největšímu počtu lidí. V praxi to znamenalo psát i humanisticky pojatá díla česky. Většina měšťanů, již tehdy hlavní základna čtenářstva, totiž na složitou humanistickou latinu nestačila. Požadavek, aby i humanisté psali česky a do češtiny překládali klasické autory, zdůvodnil v předmluvě ke *Knihám o napravení padlého* od Jana Zlatoústého učenec **Viktorin Kornel ze Všehrd** (asi 1460–1520), jinak též autor velkého právního díla *O práviech, o súdiech i o dskách země české knihy devatery*:

„Necht' jiní knihy nové latině píšic skládají římský jazyk, vody do moře přilévajíc, šíře, ač i těch velmi málo u nás jest: já, knihy a sepsání starých a právě dobrých lidí v českú řeč překládaje, chudého chci raděje obohatiti, nežli se k bohatému špatnými dárky a jemu nevděčnými lísaie, pohrdán a potupen býti. To jsú i staří Římané činili: řeckému jazyku se v Athénách vyučiec, svój jsú, nic řecky, než všecko latině píšic, velebili, šířili, zdělávali... A jest bez pochyby na jich samých seznánie jazyk řecký lahodnější, ozdobnější i na slova bohatší nežli latinský. Učinil to také nedávno (na počátku 14. století – pozn. red.) i Dantes Vlachs (tj. Dante Alighieri, italský básník – pozn. red.), kterýž velikým filozofem času svého jsa a výborně jazyk latinský znaie a dokonale jej uměje, však proto múdruť svú v knihy věčné potomním paměti svým vla-

stním přirozeným vlaským jazykem radějie nežli latinským sepsal jest. Kdyby též i Čechové činili, měli by řeč svú mnohem spravenější, ozdobnější, hojnější. Neb umění všecka od počátku byla jsú mezi lidmi prvými v jich vlastním a přirozeném jazyku.“

Stejně postupovali i jeho přátelé: Václav Písecký (1482–1511), který jako první u nás překládal řecké spisy z originálu, a Řehoř Hrubý z Jelení (+1514), překladatel Cicerona, Petrarky a slavné *Chvály bláznovství* soudobého humanisty Erasma Rotterdamského. Řehořův syn Zikmund Hrubý (Gelenius) se však usadil v Basileji a proslul jako vynikající vydavatel spisů starověkých autorů.

Humanistická orientace dominovala v literatuře, katolické i nekatolické, česky i latinsky psané, až do Bílé hory. Humanistická poezie ani próza však nedosáhly úrovně souměřitelné se souvěkými špičkovými zahraničními díly. K pozoruhodnějším výtvorům náleží politické spisy a listy čelného moravského pána **Karla staršího ze Žerotína** (1564–1636), příslušníka jednoty bratrské.

I tato menšinová církev přijala v polovině 16. století určité humanistické principy, zvláště důraz na zvládnutí řečtiny, latiny i dalších jazyků. Byla to především zásluha **Jana Blahoslava** (1523–1571), který přesvědčil jednotu, že vyšší vzdělání nevede k vlažnosti v křesťanské víře. Učenost a život v souladu s božím zákonem se nevylučují, ba jsou, podle Blahoslavova názoru, prospěšné. Teoreticky tyto úvahy vyložil ve spise *Filipika proti misomusům* (tj. projev proti nepřátelům múz, tedy umění a vědy), namířeném proti Janu Augustovi, hájícímu starší bratrské pojetí. Praktický důkaz pak podal ve svém překladu *Nového zákona*. Blahoslav zde vyšel z humanistického požadavku, že učenec musí pracovat s původními prameny a opírat se přímo o ně. Sám sice vzhledem k nedokonalé znalosti řečtiny nemohl tento úkol plně uskutečnit, dal však podnět svým následovníkům, aby přeložili celou Bibli do češtiny na základě tří „biblických“ jazyků (hebrejšтина, řečtina, latina).

Je to známá *Bible kralická* (nazvaná podle bratrské tiskárny v Kralicích na Moravě). Humanistické zásady tak v pojetí jednoty plnily hlavní cíl: dobrat se v co možná nejčistší podobě původního smyslu nejautoritativnější knihy křesťanstva. Jednota bratrská tímto způsobem pokračovala v úsilí, které bylo charakteristické pro české reformní snahy od konce 14. století: umožnit věřícímu seznámení s nezkrášenými zásadami božího zákona, obsaženého v Bibli, a poskytnout mu oporu pro jeho pozemský život i orientaci na cestě k spasení duše. Těto tradici zůstávali věrni též utrakvisté (přidržovali se Bible vydávané Jiřím Melantrichem, tzv. *Melantrišky*) a rozvíjeli ji i členové jiných nekatolických církví. Ve vývoji českého písemnictví zaujímá však *Bible kralická* prvořadé místo. Její čeština přihlíží k hovorové řeči, ale vyznačuje se zároveň krásou a vznešeností. Jistě i proto, že tím

překladatelů těžil z předchozího zájmu reformace o národní jazyk (vzpomněme v této souvislosti Jana Husa či Mikuláše z Pelhřimova); Blahoslav sám byl autorem příručky *Gramatika česká* (1571), navazující na starší obdobné kolektivní dílo Petra Gzela, Beneše Optáta a Václava Philomatese.

Pro rozvernou a mravně uvolněnou linii renesanční literatury nemělo zprvu vážné české prostředí přílišné porozumění. Překlad a adaptace jednácti „odvážných“ novel z Boccacciova *Dekameronu* bývají připisovány **Hynkovi z Poděbrad** (1452–1492), který, ač synem Jiřího z Poděbrad, přestoupil ke katolicismu. Tento šlechtic byl též autorem veršované skladby *Májový sen*, zachycující, poprvé v české literatuře, milostný akt nesezdaných milenců. V průběhu 16. století si čeští měšťané oblíbili příběhy s postavami vtipných a moudrých mužů (vypravování o Janu Palečkovi, šaškovi krále Jiřího; potulný tovaryš Eulenspigel) lidového původu. Smysl pro vtip a humor uplatnili ve svých dílech také **Mikuláš Dačický z Heslova** (1555–1626) a **Šimon Lomnický z Budče** (1552–1623). Touha člověka renesančního období po poznání světa a uplatnění vlastních sil se promítla do oblíbené látky o životě doktora Johanna Fausta.

Dobovému vkusu, požadujícímu zábavnost a barvitost dějů, vycházelo vstříc též dějepiscectví. Nejvýrazněji tomu tak bylo v *Kronice české*, rozsáhlém a roku 1541 vydaném díle katolického kněze **Václava Hájka z Libočan** (+1553). Rozený vypravěč si mnohé události, když neměl dostatek pramenů, jednoduše vymyslel. Tehdejší doba to však nedokázala plně posoudit. Hájkova sdělná a přitažlivá práce dosáhla nebývalé popularity a po dlouhá staletí, fakticky až do národního obrození, ovlivňovala nazírání na české dějiny. K jejímu rozšíření přispěl autorův kladný vztah k městskému stavu a vcelku umírněný katolický postoj. Zvláštní žánr dějepiseckých prací představovaly tzv. historické kalendáře, sestavené v 16. století jednak Prokopem Lupáčem z Hlavačova a dále samotným Danielem Adamem z Veleslavína.

Ve sféře hudebního vývoje znamenalo předbělohorské období na jedné straně částečný rozchod s husitskou epochou, na straně druhé její dovršení. V tomto tvrzení není rozpor. Zatímco husité pěstovali jednohlasý zpěv a odmítali zpěv vícehlasý (vokální polyfonie) jako příliš zdobný, renesance si ve vícehlasu libovala a navázala tak na podněty 14. století. České země napodobovaly ve vokální polyfonii nizozemské umělce, pro interpretaci složitých kompozičních útvarů italských jim chyběly zdatné profesionální soubory. Teprve na dvoře císaře Rudolfa II. působila kapela světové pověsti, jejíž vzor se snažily kopírovat kapely zřizované a podporované šlechtickými mecenáši. Vliv husitské tradice a převažující reformační chápání života se projevily v poměrně malém počtu skladatelů, kteří zpracovávali světské motivy. Nejvýznamnější z nich byl Kryštof Harant z Polžic a Bezdruzic, mecenáš hudebního souboru na zámku Pecka (u Nové Paky).

Typickým znakem hudební kultury českých zemí byl zrod a působení

amatérských pěveckých souborů, zvaných **literátská bratrstva**. Jejich činnost byla těsně svázána s městy, neboť obvykle vznikala na cechovním základě. Literátská bratrstva, ať již katolická či nekatolická, se věnovala hlavně zpěvu při bohoslužebných obřadech. I ona se, byť v zjednodušené formě, usilovala zvládnout vícehlas. Literátské zpěvníky, zvané **kancionály**, se začaly objevovat ve druhé polovině 15. století a obvykle vynikaly bohatou výtvarnou výzdobou.

Tradice husitského zpěvu, zvláště meditativního chorálu, se nejdůležitěji přidržela jednota bratrská, projevující zvýšenou péči o myšlenkovou kvalitu textů. Nejslavnějším bratrským zpěvníkem je *Šamotušský kancionál*, vydaný roku 1561. Obsahuje 744 písní a jeho hlavním redaktorem byl Jan Blahoslav. Ten také napsal práci *Muzika, knížka zpěvákům náležitě zprávy sobě zavírající*, první českou teorii skladby a hudby, určenou široké veřejnosti. Počet literátských bratrstev, množství zpěvníků i obliba hudby ve všech společenských vrstvách dokládají, že rčení „co Čech, to muzikant“, mělo opodstatnění už před Bílou horou.

IV/4 *Renesance a manýrismus ve výtvarném umění*

Jestliže země zaalpské Evropy přizpůsobovaly renesanční výtvarný názor svým podmínkám, platí to tím spíše o českém prostředí, v němž husitské dědictví posílila nastupující reformace. Proto má česká výtvarná renesance svůj typický ráz. Postrádá monumentalitu i titánský rozlet a působí zdvořilým, tichým, důvěrným a uklidňujícím dojmem, který nezapře určitou provinciálnost. Zvláště patrné je to v případě architektury. Pouze královské objednávky z konce 15. a počátku 16. století (renesanční prvky Vladislavského sálu, tzv. Ludvíkovo křídlo Pražského hradu) představují velkorysé projekty, třebaže srůstající s gotickým východiskem. V porovnání s nimi je čistě renesanční stavbou Královský letohrádek (nesprávně zvaný Belveder) v severním sousedství Pražského hradu, postavený podle návrhu italského stavitele Paola della Stelly ve druhé třetině 16. století. Objekt, považovaný za nejhezčí renesanční objekt severně od Alp, působí i dnes v českých poměrech cizokrajně a nezvykle. Není to náhoda. Pro plné převzetí italské renesanční architektury neexistovaly v českých zemích totiž ani vhodné přírodní podmínky.

Italská renesance vycházela z antických vzorů. Příznačné pro ni bylo využití sloupoví a sloupořadí, které reprezentačním stavbám propůjčovaly majestátnost, ale uplatňovaly se i u skromnějších projektů. Křížové a valené klenby s lunetami (půlkruhovitými „měsíčky“) i arkády (obloukovité sloupořadí) jsou pro renesanci typické a objevují se jak v přízemních prostorách, tak v lodžích. Stejně charakteristické v italském prostředí bylo atriové řešení (atrium je otevřený prostor uprostřed domu) rozličných

objektů (paláce, vily). Všechny tyto složky přispívaly k provzdušnění staveb a v člověku vyvolávaly pocity tělesné i duševní uvolněnosti. Plně rozvinout se ovšem daly v teplých a slunných krajích, k nimž české země nepatřily. Česká renesance proto musela brát ohled na dané podmínky, což byl jeden z důvodů, proč v porovnání s italskou architekturou vyhlíží tísnivěji a proč se přidružuje starších prověřených zvyklostí. Těmto okolnostem se ostatně přizpůsobili i četní italsí stavitelé a kameníci, obyčejně druhého řádu, směřující po roce 1526 do českomoravského prostoru. Bylo jich mnoho a v Praze se svými krajany dokonce vytvořili svéráznou kolonii, již na Malé Straně dosud připomínají názvy Vlašská ulice a Vlašský špitál. Italové však nepřinášeli jen kulturní podněty, ale i jižní temperament a svérázné formy organizovaného zločinu (češtinu tehdy obohatila slova *bandita* a *bambitka*).

Nástup renesanční architektury a změna životního stylu kráčely neoddělitelně pospolu. Snad nejzřetelněji se to projevilo na šlechtických sídlech. Zdokonalení paláců na počátku 16. století v podstatě zbavilo gotické hrady jejich vojenské funkce. Mállokterý šlechtic disponoval takovými finančními prostředky, aby své sídlo přestavoval v souladu s neustále se vyvíjející vojenskou technikou. Řada majitelů opustila nepohodlné a obtížně přístupné hrady a začala v renesančním stylu přestavovat stará či budovat nová sídla. Časem se pro tyto stavby ujalo pojmenování *zámek*, které v předchozím století označovalo hrad s výrazně obrannou funkcí.

Renesanční zámky, s arkádami a lodžiemi, postupně doplňované zahradami, se nejprve objevují na Moravě, otevřenější rakouským a uherským vlivům. Uved'me zde zámek v Moravské Třebové a v Prostějově i pozdější umělecky náročná šlechtická sídla v Telči, Bučovicích, Moravském Krumlově a Náměšti nad Oslavou. V Čechách zaslouží pozornost zámky v Nelaževsi, Kaceřově, Opočně, Litomyšli, letohrádek Hvězda na Bílé hoře u Prahy, na jihu země pak Jindřichův Hradec, Třeboň, Bechyně, Český Krumlov, Červená Lhota i renesanční vila Kratochvíle. Většinou jde o práce italských architektů nebo jejich přímých žáků. Zámeckých staveb vznikly u nás v té době bez přehánění stovky. Z udatných válečníků nedávné doby se většina českých šlechticů proměnila v podnikatele, rentiéry a politiky. Vojenská prostota jejich obydlí rychle ustoupila komfortu, který s sebou přinášela doba.

Zámky s prostornými místnostmi, kazetovými stropy i novými kusy nábytku (psací stoly, skříňně nahrazující tradiční truhly) sloužily předním šlechticům jako sídlo v teplejších ročních obdobích. V zimě či při důležitých jednáních pobývali nejmocnější urození muži v Praze, kde si na místech gotických domů budovali rozsáhlé paláce (kupř. páni z Hradce na Malé Straně, Lobkovicové postavili na Hradčanském náměstí honosný objekt, nazývaný dnes Schwarzenberský palác).

Výrazně se v tomto období proměnila též městská architektura. Nákladné renesanční přestavby městských bran i měšťanských domů dokládají, že se města s nepříznivými následky stavovského odboje roku 1547 poměrně rychle vyrovnala. Právě pro městské objekty je charakteristická tzv. česká renesance, vyznačující se členitými štíty, zdobeným průčelím a sgrafitovou výzdobou (Praha, Telč, Slavonice, Dačice, Prachovice, Tábor, Kroměříž atd.). Vlastní půdorys městského příbytku renesance příliš neovlivnila, neboť úzké gotické parcely a účelové členění domů v husté městské zástavbě možnosti stavitelů limitovalo. V české církevní architektuře se renesance takřka neuplatnila (výjimku představuje luteránský kostel svatého Salvátora na Starém Městě pražském) a až do třicetileté války v ní přežívaly gotické principy.

Na konci 16. století nastává ve vývoji české renesanční architektury nová etapa. Pod tlakem tzv. severské renesance, přicházející z Nizozemí a Saska, i nových podnětů italských, se dosavadní styl mění. Došlo k porušení rovnováhy mezi dekorativními (zdobnými) a funkčními prvky ve prospěch prvně jmenovaných. Tím se renesance vydala na cestu manýrismu, prosazujícího se i v jiných oblastech výtvarného umění. Za první rozsáhlou stavbu tohoto typu je nutné označit jezuitskou kolej u svatého Klimenta v Praze.

Stavitelství ovlivnilo i vývoj sochařství, na něž kladlo zvýšené nároky. Domácí sochařství však nedosáhlo úrovně srovnatelné se zahraničím, a tak většina zájemců povolovala výtvarníky z ciziny nebo si tam díla objednávala. Také slavná „zpívající fontána“, umístěná před Královským letohrádkem v Praze, vznikla podle návrhu italských výtvarníků, byť ji do bronzu odlil Tomáš Jaroš. Menší plastiky (reliéfy, náhrobní kameny) pocházely ovšem většinou od výtvarníků žijících v Čechách a na Moravě.

Podobné tvrzení jako o sochařství platí též o malířství. Vyšší úroveň měla knižní malba (kancionály). Z českého hlediska je zajímavý vývoj portrétního umění (za první zachovaný renesanční portrét je pokládána podobizna Albrechta Libštejnského z Kolovrat z počátku 16. století). Oživení nástěnné malby podnítili italscí mistři, pracující novými technikami (*fresco* bylo nanášení barvy na čerstvou nástěnnou omítku; *sgraffito* pak vyškrabání kresby do omítky).

Nevyvážená úroveň malířství a sochařství poznamenala i uměleckou tvorbu na pražském dvoře Rudolfa II. Obrovské sochařské a malířské sbírky, později z velké části rozchvácené, obsahovaly prvořadá díla italských velikánů (Leonardo da Vinci, Tizian, Veronese, Tintoretto), ale manýristicky orientovaní umělci v Rudolfových službách (kupř. manýrističtí malíři Hans von Aachen, Bartoloměj Spranger, sochař Adrian de Vries i další) šli vlastní tvůrčí cestou. V drobné plastice (Alessandro Abondio) a uměleckém řemesle (bratři Miseroniové) patřili tvůrci z Rudolfova dvora ke světové špičce.

hlava sedmá

ČESKÉ ZEMĚ PO BÍLÉ HOŘE

I. BAROKO A ABSOLUTISMUS

Pobělohorské období nepatří v našich dějinách právě k populárním epochám, vznáší se nad ním stín „temna“. Ačkoliv Alois Jirásek věnoval svůj stejnojmenný román dění v první polovině 18. století, toto „temno“ se rozprostírá nad celou dobou baroka v naší historii, ale neprávem. I celá éra mezi lety 1620–1740 náleží neoddělitelně k osudům našich zemí a národů, i když se vývoj ubíral jiným směrem, než si představovali vůdci stavovského odboje z let 1618–1620.

Poněkud zjednodušeně je možno říci, že baroko jako kulturní styl proniklo do českých zemí po porážce stavovských vojsk na Bílé hoře v přímé souvislosti s expanzí katolické církve. Baroko není jen uměleckým slohem, a to posledním evropským komplexním slohem zahrnujícím svorně všechny oblasti umění, ale je i způsobem života.

Dnes se obecně soudí, že termín **baroko** pochází z portugalského slova *barocco*, jímž klenotníci v 16. století označovali nepravidelně utvářenou perlu. Kolébkou nového stylu byl Pyrenejský (Iberský) poloostrov a poloostrov Apeninský. O místě zrodu barokního stylu nebylo nikdy větších pochybností. Spory se vedly jen o přesné umělecko-historické zařazení některých výtvarných projevů sklonku 16. a počátku 17. věku. Není vždy zcela jasné, zda se jedná už o díla barokní, nebo zda přísluší k tzv. **manýrismu**, který bývá chápán buď jako předstupeň baroka, nebo jako závěr renesance.

Co je podstatou baroka? Jeho pojmenování není náhodné. Nepravidelná perla navozuje představu nepravidelných forem, které jsou charakteristické pro barokní umění, stejně jako vnitřní napětí, neklid a smysl pro dramatickosti. Za nepravidelností, rozevlátostí a okázalou rozdychtěností se ovšem skrývá pevný řád. Jen na pevných a precizních základech stavěli barokní tvůrci vzdušné a zdánlivě lehké konstrukce. Francouzský historik Victor-Lucien Tapié napsal: „Barok je věčným příkladem toho, co neumějí vyjádřit ani pravidla, ani předpisy, je nositelem věčné konstanty lidské duše a jejím převedením do tvarů.“